

3rd CSPS Conference “Sacred Landscapes in the Peloponnese from
Prehistory to post-Byzantine times”, 30/3-1/4/2012

Abstracts

3ο CSPS Διεθνές Συνέδριο “Θρησκευτικά Τοπία της Πελοποννήσου από
τους προϊστορικούς έως τους μετα-βυζαντινούς χρόνους” , 30/3-1/4/2012

Περιλήψεις

Abstracts/Περιλήψεις

PAPERS / ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

Aamodt, Christina (Archeologist, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Άαμοντ, Χριστίνα (Αρχαιολόγος, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

Concepts of pollution and purity in the Peloponnese in Mycenaean times

Archaeological evidence from sacred places and funerary contexts in the Peloponnese points to the existence of concepts of pollution and cleanliness in Mycenaean times. The presence of installations and objects such as braziers, in cult buildings, and, especially, the association of vessels, like vats and basins, with the entrance to cult buildings may suggest that those officiating or participating in ritual acts had to be cleansed before entering the sacred space. A similar concept of purification before entering a sacred place seems to be implied by the installation located in the portico of the megaron of the palace at Mycenae. Moreover, it is possible that a purificatory function could be attributed to hearths, present in the megara of Mycenaean palaces and in cult buildings. The idea of purity and pollution is detected in the ritual acts performed within tombs and the (post)funerary treatment of the dead. Traces of fire and ashes as well as paraphernalia associated with fire, such as incense burners, lamps and scoops, have been uncovered in the dromos, the stomion and/or the chamber of a number of tombs, indicating the use of fire most likely for purificatory purposes. The association of death with purity and pollution during the Mycenaean period may be further substantiated by the iconographic evidence, whereas the Linear B records could also suggest the existence of religious specialists/attendants responsible for the performance of rituals in relation to fire and the ritual purification of buildings of sacred character.

Έννοιες μιάσματος και εξαγνισμού στη Μυκηναϊκή Πελοπόννησο

Τα αρχαιολογικά δεδομένα που προκύπτουν από ιερούς χώρους και ταφικά σύνολα στην Πελοπόννησο υποδεικνύουν την ύπαρξη των εννοιών του μιάσματος και του εξαγνισμού στα Μυκηναϊκά χρόνια. Η παρουσία εγκαταστάσεων και αντικειμένων, όπως πυραύλων, σε λατρευτικά κτήρια, και, κυρίως, η σύνδεση αγγείων, όπως δεξαμενών και λεκανών, με την είσοδο τέτοιων κτηρίων μπορεί να υποδηλώνει ότι οι ιερουργοί ή οι συμμετέχοντες στις τελετουργικές πράξεις έπρεπε να εξαγνιστούν εκεί προτού εισέλθουν στον ιερό χώρο. Μια παρόμοια αντίληψη εξαγνισμού πριν από την είσοδο σε έναν ιερό τόπο φαίνεται ότι εξυπηρετεί και η εγκατάσταση που βρίσκεται στη στοά του μεγάρου του ανακτόρου των Μυκηνών. Επιπλέον, είναι πιθανό ότι οι εστίες που εντοπίζονται στα μέγαρα των Μυκηναϊκών ανακτόρων και στα λατρευτικά οικοδομήματα μπορούν να σχετιστούν με τελετουργίες εξαγνισμού. Οι έννοιες του εξαγνισμού και του μιάσματος μπορούν να εντοπιστούν στις τελετουργικές πράξεις που πραγματοποιούνταν εντός των τάφων αλλά και στις (μετα) ταφικές συνήθειες. Ίχνη από πυρές και στάχτες, καθώς και τελετουργικά αντικείμενα που σχετίζονται με τη φωτιά, όπως θυμιατήρια, λύχνοι και «σέσουλες», έχουν αποκαλυφθεί στο

δρόμο, το στόμιο ή/και στο θάλαμο αρκετών τάφων, γεγονός που υποδεικνύει τη χρήση της φωτιάς, πιθανώς για εξαγνιστικούς σκοπούς. Η σύνδεση του θανάτου με τον εξαγνισμό και το τελετουργικό μίasma κατά τη διάρκεια της Μυκηναϊκής περιόδου μπορεί να υποστηριχθεί περαιτέρω από εικονογραφικά παραδείγματα. Επιπλέον, τα αρχεία της Γραμμικής Β' θα μπορούσαν να επιβεβαιώσουν την ύπαρξη ιερουργών/ακολούθων, υπεύθυνων για την εκτέλεση των τελετουργιών των σχετικών με τις πυρές καθώς και για τον τελετουργικό καθαρισμό των ιερών κτηρίων.

Alexakis, Eleutherios (Researcher, Hellenic Folklore Research Centre, Academy of Athens)
Αλεξάκης, Ελευθέριος (Ερευνητής, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Ακαδημία Αθηνών)

Hyakintheia: Sacred Place, myth and ritual at Amyklai, Laconia. An anthropological approach.

This paper examines places of worship in relation to myth and ritual in terms of semantics and the anthropology of space. Moreover, an attempt will be made to link sacred places diachronically to locality and landscape, as these were perceived by diverse ethnic or racial groups in ancient Laconia. Special reference is made to the temple of Apollo, the Tomb of Hyacinth, the procession and the participation of celebrants/pilgrims in the festival. Subsequently, an association/comparison to similar cults of the Greek and the wider Mediterranean area will take place.

Υακίνθεια: Ιερός τόπος, μύθος και τελετουργία στις Αμύκλες Λακωνίας. Μια ανθρωπολογική προσέγγιση.

Στην εισήγηση εξετάζεται ο τόπος λατρείας σε συνάρτηση με τον μύθο και την τελετουργία από άποψη σημειολογική και ανθρωπολογίας του χώρου. Επιπλέον επιχειρείται να συσχετιστεί ο ιερός τόπος με τις αντιλήψεις περί τόπου και τοπίου από διαφορετικές εθνολογικές ή φυλετικές ομάδες της αρχαιότητας στην Λακωνία διαχρονικά, ειδικότερα γίνεται αναφορά στο ναό του Απόλλωνα, τον τάφο του Υακίνθου και την πομπή, καθώς και στη συμμετοχή των εορταστών/προσκυνητών στην εορτή. Ακολούθως γίνεται συσχέτισμός/σύγκριση με παρόμοιες λατρείες του Ελληνικού και ευρύτερου Μεσογειακού χώρου.

Alexandridou, Alexandra (Archaeologist, The Kalaureia Research Project, The Swedish Institute at Athens)
Αλεξανδρίδου, Αλεξάνδρα (Αρχαιολόγος, Ερευνητικό Πρόγραμμα Καλαυρείας, Σουηδικό Ινστιτούτο Αθηνών)

Dedicating and Sacralizing in the Archaic Sanctuary of Poseidon at Kalaureia, Poros

The recent excavations by the Swedish Institute of Athens in the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia on Poros brought to light two deposits of Archaic pottery in close proximity to the *peribolos* of the Archaic temple. The material is indicative of the sanctuary's close affinities with the Peloponnese and in particular Corinth and the Argolid. Corinthian vases are abundant, followed by local products imitating their Corinthian counterparts. Compared with

Peloponnesian sanctuaries, miniature shapes dominate, especially *kotyliskai*. The deposits contained comparable material but differed in character. The first seems to have included a (possibly random) “disposal” of sixth-century vessels. It was found just outside the sanctuary’s eastern temenos wall. On the other hand, the shapes from the second deposit, which was close to the main entrance of the temple’s *peribolos*, point to a deliberate deposition closely associated with the demarcation of sacred space during a period of spatial re-arrangement of the sanctuary, and they must have served particular ritual purposes. The primary aim of the paper is to place the Kalaureian sanctuary within the religious sphere of the Peloponnese. Moreover, the excavated votive material will be presented and a discussion of its role in both deposits will be made, in an attempt to approach ritual behaviour and activities which took place at the sanctuary, and to shed light on the identity of the deity and of the dedicants.

Αφιερώνοντας και Καθοσιώνοντας στο Αρχαϊκό Ιερό του Ποσειδώνα στην Καλαυρεία στον Πόρο

Οι πρόσφατες ανασκαφές στο Ιερό του Ποσειδώνα στην Καλαυρεία του Πόρου από το Σουηδικό Ινστιτούτο Αθηνών, έφεραν στο φως δύο αποθέσεις αρχαϊκής κεραμικής σε άμεση γειτνίαση με τον περίβολο του αρχαϊκού ναού. Το αρχαιολογικό υλικό είναι ενδεικτικό της στενής σχέσης του ιερού με την Πελοπόννησο, ιδιαιτέρως με την Κόρινθο και την Αργολίδα. Τα Κορινθιακά αγγεία αφθονούν μεν, αλλά εντοπίστηκε και εγχώρια παραγωγή με αγγεία που μιμούνται κορινθιακά πρότυπα. Συγκριτικά με τα Πελοποννησιακά ιερά, στο ιερό της Καλαυρείας κυριαρχούν τα μικρογραφικά σχήματα, κυρίως κοτυλίσκες. Οι αποθέσεις περιείχαν συγκρίσιμο μεταξύ τους υλικό, ωστόσο διαφορετικού χαρακτήρα. Η πρώτη αποτελεί πιθανώς τυχαία «απόρριψη» αγγείων του 6^{ου} αι. π.Χ. Εντοπίστηκε εκτός και σε άμεση συνάφεια με τον ανατολικό τοίχο του τεμένους. Αντιθέτως, τα σχήματα των αγγείων από τη δεύτερη απόθεση, κοντά στην κύρια είσοδο του περιβόλου του ναού, θα πρέπει να εξυπηρετούσαν συγκεκριμένους τελετουργικούς σκοπούς και να υποδεικνύουν σκόπιμη εναπόθεσή τους στενά συνδεδεμένη με την οριοθέτηση του ιερού χώρου σε περίοδο χωρικής διάταξης στο ιερό. Πρωταρχικός στόχος της ανακοίνωσης είναι η τοποθέτηση του ιερού της Καλαυρείας στη θρησκευτική σφαίρα της Πελοποννήσου. Επιπλέον, θα παρουσιαστεί το ανεσκαμμένο αναθηματικό υλικό ενώ θα συζητηθεί ο ρόλος του και στις δύο αποθέσεις στο πλαίσιο προσέγγισης της τελετουργικής συμπεριφοράς και δραστηριότητας που λαμβάνε χώρα στο ιερό, αλλά και να προσδιοριστεί η ταυτότητα της θεότητας και των αφιερωτών.

Androulidaki, Amalia (Architect-Engineer, Director of Modern Monuments and Technical Works in the Peloponnese, Ministry of Culture and Tourism)

Ανδρουλιδάκη, Αμαλία (Αρχιτέκτων-Μηχανικός, Προϊσταμένη Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Πελοποννήσου, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

The sacred and the profane during the period of Frankish Occupation in the Peloponnese. The example of Geraki in Laconia.

The Franks of the 4th Crusade, deviating from their route to their sacred destination and during a short stay in the Peloponnese, constructed a large number of castles. These were not only of strategic importance but built for reasons of prestige, thus bringing into the Helladic topography the symbolic power of the seat of the ruler, which could also constitute a trading tool in case of captivity. Geraki is considered unique among these castles due to the authenticity

of its preserved features. It is noteworthy that archaeological investigations carried out as part of the restoration and promotion project of the monument have confirmed that the settlement at the castle of Geraki is a rare preserved example of residential settlement of the Late Byzantine period, with no subsequent occupation phases or interventions. The state of its preservation and the way in which the Castle of Geraki is displayed, allow both the scholar and the visitor to understand the hostile and unstable conditions of the 13th-15th centuries that contributed decisively to the emergence of Greek identity during Late Byzantine times.

Το ιερό και το κοσμικό κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας στην Πελοπόννησο. Το Γεράκι Λακωνίας.

Οι Φράγκοι της 4^{ης} Σταυροφορίας παρεκκλίνοντας της πορείας προς τον ιερό προορισμό τους, στο σύντομο πέρασμα τους από την Πελοπόννησο, έκτισαν ένα μεγάλο αριθμό κάστρων όχι μόνο στρατηγικής σημασίας αλλά και για λόγους γοήτρου εισάγοντας στην ελλαδική τοπογραφία τον συμβολικό χαρακτήρα της έδρας του ηγεμόνα, που μπορούσε να αποτελέσει και αντικείμενο συναλλαγής σε περιπτώσεις αιχμαλωσίας. Το Γεράκι κατέχει ξεχωριστή θέση ανάμεσά τους λόγω της αυθεντικότητας των στοιχείων που διασώζει. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ανασκαφικές διερευνήσεις που πραγματοποιούνται στα πλαίσια του έργου ανάδειξης του κάστρου επιβεβαιώνουν ότι ο οικισμός του κάστρου του Γερακίου συνιστά μία από τις σπάνιες περιπτώσεις σωζόμενης οικιστικής εγκατάστασης των υστεροβυζαντινών χρόνων, όπου δεν διαπιστώνονται μεταγενέστερες επεμβάσεις. Οι συνθήκες διατήρησης αλλά και ο τρόπος με τον οποίο αναδεικνύεται το Κάστρο του Γερακίου, επιτρέπει επίσης στον μελετητή αλλά και στον επισκέπτη να αντιληφθεί τις συνθήκες αντιπαράθεσης και ρευστότητας του 13^{ου}-15^{ου} αιώνα που συνέβαλαν καθοριστικά στην ανάδυση της Ελληνικής ταυτότητας κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

*Aparogianni, Xenii (Archaeologist, 38th EPCA, Ministry of Culture & Tourism)
Αραπογιάννη, Ξένη (Αρχαιολόγος, 38^η ΕΠΚΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)*

A mountain sanctuary at Ano Melpēia in Messēnia

During 2010-2011 excavations were conducted at Ano Melpēia in Messēnia, at the location "Petroula" of Prophetis Elias. The archaeological evidence indicates the existence of a mountain sanctuary, at an altitude of 1040 m., located directly opposite the Temple of Apollo Epikourios at Bassae. The distinctive finds, in particular the iron weapons, may point to the cult of a war deity, still unidentified. The initial construction phase of the temple is attributed to the late archaic - early classical period. During the 4th c. BC the temple seems to have been expanded and a Doric peristyle was added.

Ένα ορεινό ιερό στην Άνω Μέλπεια Μεσσηνίας

Κατά το χρονικό διάστημα 2010-2011 διεξήχθη στην Άνω Μέλπεια Μεσσηνίας ανασκαφική έρευνα στη θέση «Πετρούλα» Προφήτη Ηλία. Τα ανασκαφικά δεδομένα πιστοποιούν την ύπαρξη ορεινού ιερού σε υψόμετρο 1040 μ., το οποίο βρίσκεται ακριβώς απέναντι από τον ναό του Επικουρίου Απόλλωνος Βασσών. Τα χαρακτηριστικά ευρήματα και κυρίως τα σιδερένια όπλα, παραπέμπουν σε πολεμική θεότητα, η οποία δεν έχει έως αυτή τη στιγμή ταυτιστεί. Η

αρχική φάση του ναού τοποθετείται στους ύστερους αρχαϊκούς – πρώιμους κλασικούς χρόνους. Αργότερα, κατά τον 4^ο αι. π.Χ. ο ναός φαίνεται ότι επεκτάθηκε και απέκτησε δωρική περίσταση.

Banou, Emilia (Assistant Professor, Department of History, Archaeology and Cultural Resources Management, University of the Peloponnese)

Μπάνου, Αιμιλία (Επίκουρη Καθηγήτρια Αρχαιολογίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)

The Sacred Land- and Seascape of Kythera: The Minoan Peak Sanctuary at Ayios Yeoryios sto Vouno

This paper discusses the natural setting of the Minoan peak sanctuary at Ayios Yeoryios sto Vouno in relation to: i) the neighbouring settlement at Kastri, and ii) the island of Crete.

i) The relation to the settlement at Kastri is examined on the basis of the topographical features that characterise the establishment of peak sanctuaries (intervisibility - at least with the main settlement they served - proximity, accessibility and general layout), as well as of possible points of access to the sanctuary. These parameters constituted one of the goals of the excavations at the site, which were resumed last year.

ii) The relationship with Crete is examined based on the strategic position of the island in the Aegean, the character and the affinities of the votive offerings excavated at the sanctuary, with special emphasis placed on indications of intensified interaction with north-central Crete.

It is concluded that Ayios Yeoryios sto Vouno offers an exceptionally distinctive example of the way sacred landscape promotes the ideology of Neopalatial Crete.

Η Ιερή Γη και το Θαλάσσιο Τοπίο των Κυθήρων: Το Μινωικό Ιερό Κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό

Η ανακοίνωση εξετάζει το φυσικό περιβάλλον του Μινωικού ιερού κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό σε σχέση με: i) το γειτονικό οικισμό στο Καστρί, και ii) την Κρήτη.

i) Ο συσχετισμός με τον οικισμό στο Καστρί πραγματοποιείται με βάση τα τοπογραφικά κριτήρια που χαρακτηρίζουν τα ιερά κορυφής (ορατότητα σε σχέση, τουλάχιστον, με τον κύριο οικισμό που εξυπηρετεί, εγγύτητα, προσβασιμότητα και εν γένει διαμόρφωση), καθώς και τις πιθανές προσβάσεις προς το ιερό, που αποτέλεσαν έναν από τους στόχους των επαναληπτικών ανασκαφών στο χώρο, αρχής γενομένης κατά το προηγούμενο έτος.

ii) Η σχέση με την Κρήτη εξετάζεται με βάση τη στρατηγική θέση του νησιού στο Αιγαίο, τη φύση και τις ομοιότητες με τα αναθήματα που βρέθηκαν στο ιερό, με ιδιαίτερη έμφαση στις ενδείξεις εντατικότερης αλληλεπίδρασης με τη Βόρειο-Κεντρική Κρήτη.

Καταλήγοντας, να τονιστεί ότι ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό προσφέρει ένα εξαιρετικά χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η ιδεολογία της Νεοανακτορικής Κρήτης μεταλαμπαδεύεται μέσω του ιερού τοπίου.

Charalambous, Danai (Archaeologist, 5th EBA, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Χαραλάμπους, Δανάη (Αρχαιολόγος, 5^η ΕΒΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

The painted decoration of the Catholicon of the Zerbitsa Monastery

The Monastery of Zerbitsa, dedicated to the Dormition of the Virgin Mary, is located near the modern village of Xirokampi in Laconia. The monastery belongs to the architectural type of a complex cross-in-square four-columned church with dome, the Athonite Type. The interior of the church is lavishly frescoed. According to a dedicatory inscription preserved over the west door leading from the main nave to the narthex, the church "was erected from the very foundations of the earth" («ἀνηγέρθη ἐκ βάθρου γῆς») in the year 1639 and "was renovated and decorated during the tenure of the venerable abbot... 'Kyr' Parthenios" («ἀνιστορήθη καὶ ἐκαλλωπίσθη ἡγουμενεύοντος τοῦ πανοσιοτάτου... κυρ Παρθενίου») in the year 1669, with the donation of "'Kyr' Emmanuel ..." («κυρ Ἐμμανουήλ...») from Constantinople. The extensive iconographic programme of the church follows the tradition of post-Byzantine painting and includes numerous representations from various iconographical cycles, the Christological Cycle, the Mariological Cycle, the Old Testament, Miracles, Parables, the Akathist Hymn, The Passion of Christ, the Eothina Gospels, the Second Advent, the martyrdom of many saints, the Holy Liturgy and Eucharistical Cycles, as well as many depictions of individual saints, in full body or bust. A good knowledge of tradition and theological training are reflected in the work of the anonymous painter of the monument, most probably under the influence of the monastic community.

Ο γραπτός διάκοσμος του Καθολικού της Μονής Ζερμπίτσας

Η μονή Ζερμπίτσας, αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου, βρίσκεται κοντά στο χωριό Ξηροκάμπι Λακωνίας. Το καθολικό της μονής ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σύνθετου τετρακιδίου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο ναού, αθωνικού τύπου. Στο εσωτερικό το καθολικό είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες. Σύμφωνα με γραπτή κτητορική επιγραφή που σώζεται πάνω από τη δυτική θύρα που οδηγεί από τον κυρίως ναό στο νάρθηκα, ο ναός «ἀνηγέρθη ἐκ βάθρου γῆς» το έτος 1639 και «ἀνιστορήθη καὶ ἐκαλλωπίσθη ἡγουμενεύοντος τοῦ πανοσιοτάτου... κυρ Παρθενίου» το έτος 1669, με δαπάνη του «κυρ Ἐμμανουήλ...» από την Κωνσταντινούπολη». Το εκτεταμένο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού συγκροτείται κατά τα πρότυπα της μεταβυζαντινής ζωγραφικής και περιλαμβάνει πολυάριθμες παραστάσεις από διάφορους κύκλους, το Χριστολογικό, το Θεομητορικό, την Παλαιά Διαθήκη, τα Θαύματα, τις Παραβολές, τον Ακάθιστο Ύμνο, τα Πάθη, τα Εωθινά, τη Δευτέρα Παρουσία, τα μαρτύρια πολλών αγίων, λειτουργικά και ευχαριστιακά θέματα, καθώς και πληθώρα απεικονίσεων μεμονωμένων αγίων, ολόσωμων ή σε προτομή. Στο έργο του ανώνυμου ζωγράφου του μνημείου αποτυπώνεται καλή γνώση της παράδοσης, αλλά και θεολογική παιδεία, υπό την επιρροή προφανώς της μοναστικής κοινότητας.

Cosmopoulos, Demosthenes (Archaeologist, 38th EPCA, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Κοσμόπουλος, Δημοσθένης (Αρχαιολόγος, ΛΗ' ΕΠΚΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

Malapani, Evangelia (Archaeologist, 38th EPCA, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Μαλαπάνη, Ευαγγελία (Αρχαιολόγος, ΛΗ' ΕΠΚΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

*A modern approach to the Description of Pausanias of the Messenian sacred landscape of the
"land of Makaria"*

Pausanias' periegesis in Messenian territory in the 2nd c. AD, as recorded in the fourth book of his "Description", is the most extensive ancient reference to the Messenian landscape. In his journey from the Messenian Mani to Ancient Messene Pausanias crossed the Pamisos Valley, which Strabo calls "Makaria". This is a fertile area stretching from the sources of the river Pamisos at the modern village of Hagios Floros, to its estuary in the Messenian Gulf. However, Pausanias' recording of his tour through the "land of Makaria" is mostly enriched with references to the natural environment, the historical, mythological and genealogical background of the Messenian past whereas information about the sanctuaries of the area is usually limited to a simple reference to their location within the broader residential and natural landscape. The archaeological data retrieved from sanctuaries in the "land of Makaria" (like the temple of Poseidon at Akovitika and the one of Pamisos at Hagios Floros) offer the opportunity of a modern approach to Pausanias' Description by examining the type and level of diachronism of the established cults and the relationship of the sacred with the natural, residential, economic and cultural landscape of Messenia in antiquity.

*Μία σύγχρονη προσέγγιση της Περιήγησης του Πausανία στο μεσσηνιακό ιερό τοπίο της
Μακαρίας γης.*

Η περιήγηση του Πausανία στην μεσσηνιακή επικράτεια του 2ου αι. μ.Χ., όπως την κατέγραψε στο τέταρτο βιβλίο του έργου του «Ελλάδος Περιήγησις», αποτελεί την εκτενέστερη αρχαία αναφορά στο μεσσηνιακό τοπίο. Ο Πausανίας στο ταξίδι του από την Μεσσηνιακή Μάνη προς την Αρχαία Μεσσήνη διέρχεται από την πεδιάδα του Παμίσου, την οποία ο Στράβωνας ονομάζει «Μακαρία». Πρόκειται για την εύφορη περιοχή, που εκτείνεται από τις πηγές του ποταμού Παμίσου στον σύγχρονο οικισμό του Αγίου Φλώρου και μέχρι τις εκβολές του στον μεσσηνιακό κόλπο. Ωστόσο η καταγραφή της περιήγησης του Πausανία στην Μακαρία γη εμπλουτίζεται κυρίως με αναφορές στο φυσικό περιβάλλον, στο ιστορικό, μυθολογικό και γενεαλογικό υπόβαθρο του Μεσσηνιακού παρελθόντος ενώ οι πληροφορίες για τα ιερά της περιοχής συνήθως περιορίζονται στην απλή αναφορά θέσης τους στο ευρύτερο οικιστικό και φυσικό τοπίο. Τα αρχαιολογικά και ανασκαφικά δεδομένα από ιερά της Μακαρίας γης, όπως αυτό του Ποσειδώνος στα Ακοβίτικα και του Παμίσου στον Άγιο Φλώρο, παρέχουν την δυνατότητα για μια σύγχρονη προσέγγιση της περιήγησης του Πausανία με προεκτάσεις στο είδος και την διαχρονικότητα των τελούμενων λατρειών αλλά και στην σχέση του ιερού στοιχείου με το φυσικό, οικιστικό, οικονομικό και πολιτιστικό τοπίο της Μεσσηνίας στην αρχαιότητα.

Davies, Peter (PhD student, Department of Classics, University of Nottingham)

Davies, Peter (Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Κλασικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο του Nottingham)

Finding the Gap: Hellenistic Rural Sanctuaries in Peloponnesian Intensive Survey

Sue Alcock's 1994 publication "Minding the Gap," to which my title pays homage, argued that the abandonment of small rural cults in Hellenistic and Roman Greece evidenced a "major upheaval in the religious landscape." This opened the door to a sociologically orientated study of Hellenistic Rural sanctuaries from the evidence of intensive archaeological survey. My paper will locate where sanctuaries did and did not survive in the landscape of the Hellenistic Peloponnese. It will also identify exactly when the "Gap" emerges, and how it developed, in order to help us understand the chronological scale involved in this process. The paper will then use comparison with the evidence for rural and urban settlement, from the various survey regions, to posit an explanation for the social processes which may lie behind both the abandonment or maintenance of cult sites and the rather less common decision to construct new cult sites. This paper will suggest that it is only by understanding their relationships with overlapping rural and urban populations, with wider political and economic processes in the eastern Mediterranean, and with the physical landscape, that we can understand the processes at work in the rural sanctuaries of the Peloponnese in the Hellenistic period.

Ψάχνοντας για το χάσμα: Τα ελληνιστικά αγροτικά ιερά που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια εντατικών τοπογραφικών ερευνών στην Πελοπόννησο

Η έκδοση του "Minding the Gap" της Sue Alcock το 1994, στην οποία ο τίτλος μου αποτίει φόρο τιμής, υποστήριξε ότι η εγκατάλειψη των μικρών αγροτικών λατρειών στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Ελλάδα μαρτυρά μια «σημαντική αναταραχή στο θρησκευτικό τοπίο.» Αυτό αποτέλεσε το έναυσμα μιας κοινωνιολογικά προσανατολισμένης μελέτης των ελληνιστικών αγροτικών ιερών που βασίστηκε στα ευρήματα εντατικών τοπογραφικών ερευνών. Η εισήγησή μου στοχεύει να εντοπίσει πού επιβίωσαν ιερά και πού όχι, μέσα στο χάρτη της ελληνιστικής Πελοποννήσου. Επίσης θα προσδιοριστεί με ακρίβεια πότε προκύπτει το «χάσμα», και πώς εξελίχθηκε, έτσι ώστε να γίνει κατανοητή η χρονολογική κλίμακα αυτής της διαδικασίας. Στη συνέχεια, θα πραγματοποιηθεί σύγκριση με τα αρχαιολογικά δεδομένα των αγροτικών και αστικών εγκαταστάσεων από τις διάφορες περιοχές της έρευνας, ώστε να προταθεί μια επεξήγηση των κοινωνικών διαδικασιών που μπορεί να αιτιολογούν την εγκατάλειψη ή τη διατήρηση χώρων λατρείας, ή (σπανιότερα) την απόφαση για ανέγερση νέων λατρευτικών κέντρων. Η ανακοίνωση αυτή θα προτείνει ότι ο μόνος τρόπος για να προσεγγίσουμε τις εν δυνάμει εξελίξεις στα αγροτικά ιερά της Πελοποννήσου κατά την ελληνιστική περίοδο είναι μέσω της κατανόησης των σχέσεων αλληλεπίδρασής τους με τους αγροτικούς και αστικούς πληθυσμούς στο ευρύτερο πολιτικό και οικονομικό φάσμα της ανατολικής Μεσογείου, καθώς και με το φυσικό τοπίο.

Demakopoulou, Katie (Director Emeritus, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Δημακοπούλου, Καίτη (Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

Evidence for cult practices at Midea

Λατρευτικές πρακτικές στη Μιδέα: αρχαιολογικά δεδομένα

Dimitrov, Zdravko (Assistant Professor, National Archaeological Institute and Museum, Sofia -
Part of the Bulgarian Academy of Sciences)

Dimitrov, Zdravko (Επίκουρος καθηγητής, Εθνικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και Μουσείο
Σόφιας -Τομέας της Ακαδημίας Επιστημών της Βουλγαρίας)

*Architectural fragments from the Roman era, reused in Byzantine churches in Mystras – like
evidences about continuity in religious architecture*

A great number of Roman and late Roman architectural fragments are built into Byzantine churches in Mystras. Although spanning almost a millennium, during the creation of the *principates*, this phenomenon is not surprising and it can be traced during the whole of the medieval period in the Aegean region and the Balkans. The tradition of including antique elements in churches dates back to early Christian times. The victory of Christianity over the polytheistic religions is often celebrated with the erection of Christian temples on top of the ruins of ancient sanctuaries, and is connected with a total reuse of their structural elements. Such use was not only secondary (*spolia*), but included the re-erection of elements at their original spot, during the construction of the churches – e.g. bases, pedestals, columns, capitals and pieces of entablature. This tendency in Christian cult architecture continues until the end of the Byzantine era and the churches in Mystras in the Peloponnesian peninsula are one of the most important examples. Here we have a unique opportunity to study the process up to the 13th – 14th c. There are similar examples in the Bulgarian medieval kingdom, where in all the capital cities – from Pliska and Preslav (8th – 10th c.) to Veliko Turnovo (12th – 14th c.) – ancient architectural elements were reused. With the exception of elements belonging to periods of relative stability, the architectural continuity in cult buildings and traditions (a phenomenon so vividly manifested in Mystras) offers a unique opportunity for the study of the architectural traditions of antiquity in the region of Sparta.

*Αρχιτεκτονικά μέλη της Ρωμαϊκής εποχής και επανάχρησή τους στις βυζαντινές εκκλησίες του
Μυστρά ως μάρτυρες συνέχειας στη θρησκευτική αρχιτεκτονική*

Μεγάλος αριθμός ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών αρχιτεκτονικών μελών είναι εντοιχισμένα σε βυζαντινές εκκλησίες του Μυστρά. Παρά την διαφορά σχεδόν μιας χιλιετίας κατά την ιστορική διαδρομή προς τη δημιουργία των *πριγκηπάτων*, το φαινόμενο αυτό θεωρείται απόλυτα αναμενόμενο και είναι ανιχνεύσιμο καθ'όλη τη διάρκεια της Μεσαιωνικής περιόδου στην περιοχή του Αιγαίου και των Βαλκανίων. Η παράδοση ενσωμάτωσης παλαιότερων αρχιτεκτονικών μελών σε εκκλησίες ανάγεται στην πρώιμη χριστιανική εποχή. Η νίκη του χριστιανισμού επί των πολυθεϊστικών θρησκειών διατρανώνεται πολύ συχνά με την ανέγερση χριστιανικών ναών πάνω στα ερείπια αρχαίων ιερών και συχνά συνδέεται με ολική επαναχρησιμοποίηση των προγενέστερων κατασκευαστικών στοιχείων. Αυτά δεν είναι μόνο αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση (*spolia*), αλλά και τμήματα που επανατοποθετούνται

στην αρχική τους θέση κατά την ανοικοδόμηση - βάσεις, βάθρα, κίονες, κιονόκρανα και τμήματα του θριγκού. Αυτή η τάση στη Χριστιανική αρχιτεκτονική θα συνεχιστεί μέχρι το τέλος της βυζαντινής εποχής. Οι εκκλησίες του Μυστρά στην Πελοπόννησο αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα δείγματα αυτής της τάσης. Εδώ παρουσιάζεται μια εξαιρετική δυνατότητα για τη μελέτη αυτής της διαδικασίας μέχρι το 13^ο-14^ο αι. Παρόμοια παραδείγματα εντοπίζονται και στο Βουλγαρικό Μεσαιωνικό βασίλειο, όπου σε όλες τις πρωτεύουσες - από την Pliska και το Preslav (7^ο-10^ο αι.) ως το Veliko Turnovo (7^ο-14^ο αι.)- επαναχρησιμοποιούνται παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη. Με εξαίρεση τα στοιχεία από αιώνες που ιστορικά θεωρούνται σχετικά σταθεροί, η αρχιτεκτονική συνέχεια σε θρησκευτικά κτήρια και παραδόσεις, αυτό το φαινόμενο που εκδηλώνεται τόσο έντονα στο Μυστρά, μάς προσφέρει μια μοναδική ευκαιρία για τη μελέτη της αρχιτεκτονικής παράδοσης της αρχαίας εποχής στην περιοχή της Σπάρτης.

Domínguez, Adolfo J. (Professor in Ancient History, Department of Ancient History, Universidad Autónoma de Madrid)

Domínguez, Adolfo J. (Καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας, Τμήμα Αρχαίας Ιστορίας, Universidad Autónoma de Madrid)

Fornis, César (Professor in Ancient History, Department of Ancient History, Universidad de Sevilla)

Fornis, César (Καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας, Τμήμα Αρχαίας Ιστορίας, Universidad de Sevilla)

Thyreatis: Ritual combats within a Sacred Landscape

The struggle between Argives and Spartans for the control of Thyreatis, a territory associated with Apollo Pythaeus, gave rise to two sets of rituals, independent of one another, both in Argos and Sparta; at least in Sparta young men participated in different kinds of ritual combats while we do not have similar data for Argos. The purpose of this paper is to analyze when, how, and why those rituals emerged, while also addressing the question of the ways in which they tended to evolve within the context of the rivalry between both Dorian poleis. Furthermore, attention will be paid to how the cult of Apollo Pythaeus contributed to the creation of a sacred landscape in this disputed region.

Θυρεάτις: Τελετουργικές μάχες μέσα στο Ιερό Τοπίο

Ο αγώνας μεταξύ Αργείων και Σπαρτιατών για τον έλεγχο της Θυρεάτιδος, μιας περιοχής που συνδέεται με τον Απόλλωνα Πυθιαίο, οδήγησε στην καθιέρωση δύο τελετουργιών, ανεξαρτήτων μεταξύ τους, στο Άργος και τη Σπάρτη. Στη Σπάρτη νεαροί άνδρες συμμετείχαν σε διάφορα είδη τελετουργικών μαχών, ενώ δεν υπάρχουν παρόμοια στοιχεία για το Άργος. Ο σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι να αναλύσει πότε, πώς, και γιατί προέκυψαν αυτοί οι τελετουργικοί αγώνες και παράλληλα να ερευνήσει τους τρόπους με τους οποίους έτειναν να εξελιχθούν στο πλαίσιο της διαμάχης των δύο Δωρικών πόλεων. Επιπλέον, θα δοθεί προσοχή στο πώς η λατρεία του Απόλλωνα Πυθιαίου συνέβαλε στη δημιουργία ενός ιερού τοπίου στην εν λόγω διεκδικούμενη περιοχή.

Douvi, Constantina (Architect, 5th EBA, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Ντουβή, Κωνσταντίνα (Αρχιτέκτων, 5^η ΕΒΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

Χυρνίτου, Mary (Architect, 4th ΕΡΚΑ, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Ξυρνητού, Μαίρη (Αρχιτέκτων, Δ' ΕΡΚΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

Sacred monastic landscapes of the Peloponnese: restoration projects during the years 2006-2009

The purpose of this paper is to present the thorough archaeological supervision of the restoration projects carried out in the following monasteries: Monastery of St John the Baptist at Perdikovrysi, of Hagios Nicholas in Kaltezes, of Paleopanaghia at Astros, of Hagios Nicholas in Karia and of the Forty Martyrs in Sparta.

Ιερά Μοναστηριακά τοπία της Πελοποννήσου: από τις εργασίες αποκατάστασής τους κατά τα έτη 2006-2009

Αντικείμενο της ανακοίνωσης είναι η επισταμένη αρχαιολογική εποπτεία των αναστηλωτικών εργασιών που πραγματοποιήθηκαν στις Μονές Τιμίου Προδρόμου στην Περδικόβρυση, Αγίου Νικολάου στις Καλτεζές, Παλαιοπαναγιάς στο Άστρος, Αγίου Νικολάου στην Καρυά και Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στη Σπάρτη.

Fakarou, Georgia (Archaeologist, Department of Greek and Foreign Scientific Institutions, Organizations and International Affairs, Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)

Φακάρου, Γεωργία (Αρχαιολόγος, Τμήμα Ελληνικών και Ξένων Επιστημονικών Ιδρυμάτων, Οργανισμών και Διεθνών Θεμάτων της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

Marking the sacred element within the natural landscape of the Peloponnesian Mycenaean sanctuaries

The presence of the landscape in the various manifestations of the sacred in Mycenaean culture seems self-evident within the context of a religious system that contains in its core the dynamics of nature. But which is this internal process which, like an underground spring, gushes forth and brings to the surface the experience of the divine in association with the natural world? And is it, in the final analysis, responsible for the simple architectural configurations in early Mycenaean sanctuaries, or for the integration of natural space into the confined structures of the Late Mycenaean period? The reconciliation of people and landscapes in its real-life dimension (as manifested through the various mechanisms of human consciousness at the level of the mind and the senses) acts as a common denominator in the relationship between the natural and the sacred element. Thus, characteristic features of the Mycenaean world, such as the megalithic structures and the "stylisation" of landscape representations in "sacred" environments, can be subject to new interpretations. Moreover, it is attempted, within various aspects of Mycenaean sanctuaries in the Peloponnese, to identify the management and sacralisation of space and time to the extent that these constitute the basic dimensions of human experience and the means of perception of the natural landscape.

Σήμανση του ιερού στοιχείου μέσα από το φυσικό τοπίο στα μυκηναϊκά ιερά της Πελοποννήσου

Η παρουσία του φυσικού τοπίου στις διάφορες εκφάνσεις ιερού χαρακτήρα του μυκηναϊκού πολιτισμού μοιάζει αυτονόητη στο πλαίσιο μιας θρησκευτικότητας που έχει στον πυρήνα της τη δυναμική της φύσης. Ποιά είναι όμως εκείνη η εσωτερική διεργασία που ως υπόγεια πηγή αναβλύζει και φέρνει στην επιφάνεια την εμπειρία του θείου σε συνάφεια με το φυσικό κόσμο; Και ευθύνεται, εν τέλει, τότε για τις λιτές αρχιτεκτονικές διαμορφώσεις στα πρώιμα μυκηναϊκά ιερά, τότε για την ενσωμάτωση του φυσικού χώρου στις κλειστές δομές των ώριμων μυκηναϊκών χρόνων; Η συνάρθρωση ανθρώπων και φυσικών τοπίων στη βιωματική της διάσταση, όπως αυτή εκδηλώνεται μέσα από τους ποικίλους μηχανισμούς της ανθρώπινης συνείδησης, στο επίπεδο του νου και των αισθήσεων, λειτουργεί ως κοινός παρονομαστής στη σχέση φυσικού και ιερού στοιχείου. Έτσι, χαρακτηριστικά γνωρίσματα του μυκηναϊκού κόσμου, όπως οι μεγαδομές και το «στυλιζάρισμα» των απεικονίσεων τοπίου σε «ιερά» περιβάλλοντα, υπόκεινται σε νέες αναγνώσεις. Συγχρόνως, επιχειρείται η ανίχνευση, σε διάφορες όψεις των μυκηναϊκών ιερών της Πελοποννήσου, της διαχείρισης ως και της ιεροποίησης του χώρου και του χρόνου στο βαθμό που αυτοί συνιστούν τις βασικές διαστάσεις της ανθρώπινης εμπειρίας αλλά και το μέτρο σύλληψης του.

Faklaris, Panagiotis (Associate Professor in Classical Archaeology, Aristotelian University of Thessaloniki)

Φάκλαρης, Παναγιώτης (Αναπληρωτής Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης)

Sanctuaries and Cults of Ancient Kynouria

This paper is a collective presentation of all the currently available data on the sanctuaries and cults of local and Panhellenic gods in Kynouria during historical times. It examines their integration into the natural landscape of Kynouria and presents the distinctive religious rituals of the region.

Ιερά και λατρείες στην αρχαία Κυνουρία

Η εργασία συγκεντρώνει τα μέχρι σήμερα διαθέσιμα στοιχεία για τα ιερά και τις λατρείες τοπικών και πανελλήνιων θεών στην Κυνουρία κατά τους ιστορικούς χρόνους. Εξετάζει την ένταξή τους στο φυσικό περιβάλλον της Κυνουρίας και παρουσιάζει τις ιδιαίτερες θρησκευτικές τελετουργίες της περιοχής.

Farnham, Sam (PhD Student, Department of Archaeology, University of Nottingham)

Farnham, Sam (Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο του Nottingham)

Pollution and purity in comparative perspective during the Early Iron Age: The Corinthia and the Argolid

This paper is part of a PhD thesis aimed at examining pollution and purity in the Peloponnese in comparative perspective. As such, these two items share a common goal in using the extant archaeological evidence in seeking to identify possible evidence for pollution and how purification may have taken place. The database is mainly focused on the mortuary record, but

also draws upon evidence from sanctuaries and extant settlement remains as far as possible. The key themes for consideration are presence and extensiveness of multiple burial and its implications for death related taboo, the use of material culture, particularly relating to liquids, animal sacrifice and its placement within graves and the emergence of boundaries between the living, the dead and the sacred i.e. sanctuaries. Did two regions that produced *poleis* have the same approach to the pollution and purity in earlier periods, or does the regionalism of the Early Iron Age extend to this sphere too?

Θρησκευτικό μιάσμα και εξαγνισμός στην Κορινθία και την Αργολίδα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου: Μια συγκριτική θεώρηση

Η παρουσίαση αυτή αποτελεί μέρος της διδακτορικής μου διατριβής που ως στόχο έχει τη συγκριτική μελέτη του θρησκευτικού μιάσματος και του εξαγνισμού στην Πελοπόννησο. Ως εκ τούτου, και στις δύο περιπτώσεις η χρήση των αρχαιολογικών ευρημάτων συμβάλλει στην προσπάθεια να εντοπιστούν ενδείξεις του θρησκευτικού μιάσματος καθώς και για το ποιά μέθοδος εξαγνισμού μπορεί να είχε χρησιμοποιηθεί. Η βάση δεδομένων συγκροτείται κυρίως από ευρήματα προερχόμενα από ταφικά σύνολα, αλλά παράλληλα αξιοποιούνται, όπου είναι δυνατόν, στοιχεία από ιερά και από διατηρημένα οικιστικά κατάλοιπα. Τα βασικά προς εξέταση θέματα είναι: πού συναντάται και πόσο εκτεταμένη είναι η συνήθεια πολλαπλών ενταφιασμών και ο συσχετισμός της με προκαταλήψεις σχετικές με το θάνατο· η χρήση αντικειμένων που σχετίζονται με προσφορές υγρών και θυσίες ζώων καθώς και η εναπόθεσή τους εντός των τάφων· και, η οριοθέτηση συνόρων μεταξύ του κόσμου των ζωντανών, των νεκρών και του ιερού στοιχείου, ρόλος που εκπληρώνεται π.χ. από τα ιερά. Μήπως στις δύο αυτές περιοχές, όπου αργότερα θα αναπτυχθούν πόλεις-κράτη, η προσέγγιση του μιάσματος και του εξαγνισμού ήταν η ίδια κατά τις πρωιμότερες περιόδους, ή μήπως το φαινόμενο του τοπικισμού της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου είχε επεκταθεί και σε αυτόν τον τομέα;

Fotopoulos, Athanasios (Assistant Professor in the History of Modern Greece, Department of Primary Education, University of Patras)

Φωτόπουλος, Αθανάσιος (Επίκουρος Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Πατρών)

Folk traditions for the monasteries and churches of Elis

Folk traditions exist for some monasteries (Kremasti, Askiti at Goumero, Hagios Nicholas at Spata) and churches (Cathedral of Gastouni) in Elis but they have not been studied thoroughly so far. These traditions include stories about holy icons, ascetics, "miracles" etc. An interpretation of some of these traditions will be attempted with the aid of hagiographical texts.

Λαϊκές παραδόσεις για μοναστήρια και ναούς της Ηλείας

Για κάποια μοναστήρια (Κρεμαστής, Ασκητή Γουμέρου, Αγ. Νικολάου Σπάτα) και ναούς (Καθολική Γαστούνης) της Ηλείας υπάρχουν παραδόσεις, οι οποίες δεν έχουν μελετηθεί στο σύνολό τους. Οι υπό μελέτη παραδόσεις αναφέρονται σε ιστορημένες παραδόσεις επί εικόνων, σε μορφές ασκητών, σε «θαύματα» κ.λπ. Επιχειρείται ερμηνεία κάποιων παραδόσεων με τη βοήθεια αγιολογικών κειμένων.

Fragkopoulou, Florentia (Archaeologist, Metaxata, Kephallenia)
Φραγκοπούλου, Φλωρεντία (Αρχαιολόγος, Μεταξάτα Κεφαλληνίας)

Spartan cult and mythology: Known unknowns

The present paper examines the construction of Spartan mythology in relation to Spartan cult developments during the period from ca.1200 to 750 BC. Most recent scholarship has tended to focus on the late Archaic period onwards neglecting the pre-Archaic period due to the fragmentary nature of information, both literary and archaeological. By contrast, the present paper brings together the extant evidence concerning the period following the collapse of the Mycenaean palaces, and preceding the Archaic Spartan state formation. The aim is to emphasize how the formation of Spartan mythology, as known to us by later sources, draws on cult developments and the opposite during the period under examination, and how this information may be used as a further clue to how group interests that came to be included in the Spartan state gradually may have been accommodated, transformed or forgotten over time.

Λατρεία και μυθολογία στη Σπάρτη: γνωστά άγνωστα στοιχεία

Η παρούσα ανακοίνωση εξετάζει την διαμόρφωση της Σπαρτιατικής μυθολογίας σε σχέση με τις εξελίξεις στην σπαρτιάτικη λατρεία κατά την περίοδο από περίπου το 1200 ως το 750 π.Χ. Οι πιο πρόσφατες επιστημονικές μελέτες επικεντρώνονταν στην ύστερη αρχαϊκή περίοδο παραμελώντας, έτσι, την προ-αρχαϊκή περίοδο λόγω του αποσπασματικού χαρακτήρα των πληροφοριών που υπήρχαν, τόσο λογοτεχνικών όσο και αρχαιολογικών. Αντιθέτως, η παρούσα μελέτη αποτελεί μια απόπειρα συγκέντρωσης των σωζόμενων πληροφοριών που αφορούν στην περίοδο μετά την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτόρων και πριν την ανάδυση του αρχαϊκού σπαρτιάτικου κράτους. Στόχος είναι να επισημανθεί κατά πόσο η συγκρότηση της σπαρτιάτικης μυθολογίας, όπως παραδίδεται σε μας μέσα από μεταγενέστερες πηγές, στηρίζεται στις εξελίξεις στη λατρεία αλλά και το αντίστροφο κατά τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, και με ποιό τρόπο αυτή η διαπίστωση μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως περαιτέρω απόδειξη για το πώς συμψηφίστηκαν, μεταμορφώθηκαν ή ξεχάστηκαν με την πάροδο του χρόνου τα ενδιαφέροντα των κοινωνικών ομάδων, που σταδιακά ενσωματώθηκαν στην σπαρτιατική πολιτεία.

Gartziou-Tatti, Ariadni (Professor, Department of Classics, University of Ioannina)
Γκάρτζιου-Τάττη, Αριάδνη (Καθηγήτρια Κλασικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων)

Divination in Laconia

The authorities of Ancient Sparta often resorted to the oracles of Delphi or Dodona seeking prophecies on political or military issues. However, there are several oracular centres mentioned in the Laconian region, like the one dedicated to Poseidon in Tainaron or to Pasiphae at Thalamai. This announcement aims to highlight the nature of the predominant divine powers in the oracles of Laconia, to interpret the delivery process of prophecies and oracle procedures, as well as to identify any details that could contribute to the better understanding of divination in Laconia. I am mostly interested in establishing a comprehensive research on the role of the aforementioned sanctuaries within the longstanding political and social life of Sparta and

Laconia.

Μαντεία της Λακωνίας

Η αρχαία Σπάρτη κατέφευγε συνήθως στο μαντείο των Δελφών ή της Δωδώνης ζητώντας χρησμούς για πολιτικά ή στρατιωτικά θέματα. Ωστόσο, στην περιοχή της Λακωνίας μνημονεύονται διάφορα μαντικά κέντρα όπως αυτά του Ποσειδώνα στο Ταίναρο ή της Πασιφάης στις Θαλάμες. Στόχος της ανακοίνωσης είναι η ανάδειξη της φύσης των κυρίαρχων θεϊκών δυνάμεων στους μαντικούς χώρους της Λακωνίας, η ερμηνεία των τρόπων χρησιμοδοσίας και των μαντικών διαδικασιών, καθώς και η επισήμανση των όποιων στοιχείων συνεισφέρουν στην πληρέστερη κατανόηση του λακωνικού «μαντικού» πεδίου. Το ενδιαφέρον μου επικεντρώνεται κυρίως σε μια πληρέστερη έρευνα του ρόλου των προαναφερθέντων ιερών στην μακρόχρονη πολιτική και κοινωνική ζωή της Σπάρτης και της Λακωνίας.

Georgiadis, Mercourios (Postdoctoral Researcher, University of Nottingham; Lecturer in Greek Civilisation, Open University of Cyprus)

Γεωργιάδης, Μερκούριος (Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Πανεπιστήμιο του Nottingham, και Λέκτορας στον Τομέα Σπουδών Ελληνικού Πολιτισμού, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου)

Tsaravopoulos, Aris (Archaeologist, 26th EPCA, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)

Τσαραβόπουλος, Άρης (Αρχαιολόγος, ΚΣΤ' ΕΠΚΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

The Sacred Landscape at Mermygkari: a Minoan holy mountain on Kythera?

The research conducted on Kythera over the last decades has allowed a better understanding of the prehistoric landscape of this island. The discovery of several chamber tombs and the excavation of a Peak Sanctuary have added another important aspect, that of the sacred landscape. Nonetheless, current research projects on Kythera have revealed an important concentration of sites with potentially sacred character in an unexplored part of the island, the mountainous region of Mermygkari. A cemetery, a cave and a site on top of a prominent hill appear to form important landmarks, all belonging to the Minoan phase of the island. In this paper a new outlook will be presented on the finds, the ritual activities, the way to interpret them and the close interrelation of these sacred contexts with the local landscape. Furthermore, the contrast of finds with the better known and wealthier Peak Sanctuary at Agios Georgios sto Vouno in the eastern part of the island, addresses the question of formal and rural cults on Kythera. The interpretation put forward argues that it is likely that Mermygkari Mt has acted as the holy mountain of Kythera during the 18th to 16th centuries BC, where different divinities were venerated.

Το Ιερό Τοπίο στο Μερμηγκάρι: ένα Μινωικό ιερό βουνό στα Κύθηρα;

Η έρευνα που διεξάγεται στα Κύθηρα κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών έχει επιτρέψει την καλύτερη κατανόηση του προϊστορικού τοπίου του νησιού. Η αποκάλυψη αρκετών θαλαμωτών τάφων και η ανασκαφή ενός Ιερού Κορυφής έχουν προσθέσει σ'αυτή την εικόνα μια ακόμη σημαντική πτυχή, αυτή του ιερού τοπίου. Πρόσφατα οι αρχαιολογικές

έρευνες στα Κύθηρα έχουν αποκαλύψει μια σημαντική συγκέντρωση χώρων με δυνητικά ιερό χαρακτήρα σε ένα ανεξερεύνητο τμήμα του νησιού, στην ορεινή περιοχή στο Μερμηγκάρι. Ένα νεκροταφείο, ένα σπήλαιο και μια τοποθεσία στην κορυφή ενός λόφου φαίνεται ότι αποτελούν σημαντικά ορόσημα, που όλα ανάγονται στην Μινωική περίοδο του νησιού. Στην παρούσα ανακοίνωση θα παρουσιαστεί μια καινοτόμος προοπτική προσέγγισης και ερμηνείας των ευρημάτων, των τελετουργικών δραστηριοτήτων και της αλληλεξάρτησης αυτών των ιερών συνόλων με το περιβάλλον τοπίο. Επιπλέον, η σύγκριση των ευρημάτων με αντίστοιχα από το καλύτερα μελετημένο και πλουσιότερο Ιερό Κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό στο ανατολικό τμήμα του νησιού, θα ενταχθεί στο πλαίσιο της προσπάθειας ανασύστασης των επίσημων και αγροτικών λατρειών στα Κύθηρα. Η ερμηνεία που προτείνεται είναι ότι το Μερμηγκάρι, πιθανώς, λειτούργησε ως το ιερό βουνό των Κυθήρων από τον 18^ο έως τον 16^ο αιώνα π.Χ., όπου και λατρεύονταν διαφορετικές θεότητες.

Germanidou, Sofia (Archaeologist, 26th EBA, Hellenic Ministry of Culture and Tourism)
Γερμανίδου, Σοφία (Αρχαιολόγος, 26^η ΕΒΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

“Violating the sacred”: industrial installations next to Byzantine and post-Byzantine churches in Messenian Mani.

It has been observed that, in a number of settlements in Messenian Mani, production or refinery installations are being built in immediate proximity to churches of the Byzantine or late Byzantine era, usually during the later stages of their construction. It may be that this practice does not only reflect the flexibility, randomness and sometimes lack of organisation in town-planning, but rather manifests specific, deliberate and habitual practices of the population. This study focuses on the causes, functions and more general economic and social circumstances which promoted a seemingly incongruous co-existence of such “secular” monuments with monumental religious buildings. Our conclusion is that this “co-existence” has more to do with the need of the population to combine productivity with an expression of its religiosity, and less with any planning “violation”, as one might have interpreted it today.

«Παραβιάζοντας το ιερό»: βιοτεχνικές εγκαταστάσεις δίπλα σε ναούς βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής στη μεσσηνιακή Μάνη.

Σε αρκετές περιπτώσεις στους οικισμούς της μεσσηνιακής Μάνης παρατηρείται ότι σε άμεση επαφή με ναούς βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής προσκολλώνται, συνήθως σε μεταγενέστερη φάση της ανέγερσής τους, εγκαταστάσεις παραγωγής ή μεταποίησης προϊόντων. Η συνήθεια αυτή δεν αντικατροπτίζει, ενδεχομένως, μόνο την ελαστική, τυχαία έως και αποδιοργανωμένη χωροταξική τοπογραφία των οικισμών αλλά απηχεί, πολύ περισσότερο, συγκεκριμένη, σκόπιμη και επαναλαμβανόμενη τακτική του πληθυσμού. Η μελέτη επικεντρώνεται στα αίτια, τη λειτουργικότητα αλλά και στις γενικότερες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που προώθησαν την, ανοίκεια για εμάς, συνύπαρξη τόσο «κοσμικού» χαρακτήρα μνημείων με τη μνημειακότητα των θρησκευτικών κτισμάτων. Αποδεικνύεται τελικά ότι πρόκειται μάλλον για «συνύπαρξη» της ανάγκης για παραγωγικότητα και έκφρασης του θρησκευτικότητας του πληθυσμού και λιγότερο για χωροταξική «παραβίαση», όπως πιθανόν θα ερμηνευόταν στην εποχή μας.

Hadji, Athena (Lecturer in Greek Civilisation, Open University of Cyprus)

Χατζή, Αθηνά (Λέκτορας στον Τομέα Σπουδών Ελληνικού Πολιτισμού, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου)

The mythology of the sacred: the sacred character of the Arcadian landscape, a diachronic anthropological approach.

The proposed paper focuses on a sacred place in the Peloponnese, Arcadia. It aims at examining the function of myth from its obscure beginnings until the perception of Arcadia during the “Modern Times”, namely the 20th and 21st c., and endeavors to answer the question: why is the Arcadian myth still alive today? Theoretical axis of this study is the triad *topos-topion-utopia*, analyzed as the conceptual transition from place to the idea of landscape and the subsequent transformation of this landscape into a utopia. The idea of place as symbol will be scrutinized in conjunction with the process of transformation of the land of Arcadia from a place of wilderness and mystic cult (myth of Lycaon) to a place of sanctity (cult in Lycosoura) and finally to an idealized topos of eternal return to innocence through departure from real life and its chores (*et in Arcadia ego*, origins and survivals).

Η μυθολογία του ιερού: ο ιερός χαρακτήρας του αρκαδικού τοπίου – μία διαχρονική ανθρωπολογική προσέγγιση

Η ανακοίνωση αυτή έχει σαν κύριο θέμα μία ιερή περιοχή της Πελοποννήσου, την Αρκαδία. Σκοπός είναι η εξέταση του ρόλου που παίζει ο μύθος από τις σκοτεινές αρχές του ως τη σύγχρονη εποχή, δηλαδή τον 20^ο και 21^ο αιώνα, και να απαντήσει στο ερώτημα: γιατί ζει ακόμη και σήμερα ο αρκαδικός μύθος; Ο θεωρητικός άξονας της μελέτης αυτής είναι η τριάδα τόπος-τοπίο-ουτοπία, που αναλύονται σαν μία θεωρητική μετάβαση από τον τόπο στην ιδέα του τοπίου και την τελική μεταμόρφωση του τοπίου σε μία ουτοπία. Θα εξεταστεί ειδικότερα η ιδέα του τόπου σαν σύμβολο, σε συσχέτισμό με την διαδικασία που μεταμόρφωσε τη φύση της Αρκαδίας από αγριότοπο και μέρος μυστικιστικής λατρείας (μύθος του Λυκάονα) σε ιερό τόπο (λατρεία στην Λυκοσούρα) και εν τέλει σε ένα εξιδανικευμένο τόπο αέναης επιστροφής στην αγνότητα, αφήνοντας πίσω την καθημερινή ζωή και τα βάσανά της (“*et in Arcadia ego*”: πρώτη εμφάνιση και επιβιώσεις).

Hawes, Greta (British Academy Postdoctoral Fellow, Department of Classics & Ancient History, University of Bristol)

Hawes, Greta (Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια της Βρετανικής Ακαδημίας, Τμήμα Κλασικών Σπουδών και Αρχαίας Ιστορίας, Πανεπιστήμιο του Bristol)

One body, two tombs: Pausanias on the heroic traditions of Messenia

Pausanias’ fourth book, on Messenia, is highly unusual. The Periegete describes almost nothing worth seeing in this region; instead, he fills his account with myths and history. All Messenia has, then, is stories. Messenian history is dominated by hostility with Laconia; and so too, in Pausanias’ account, is Messenian myth. This paper looks at how Pausanias presents the messy and conflicting traditions of Laconia and Messenia and their relation to the physical remains of hero tombs. Pausanias makes clear that the Lacedaemonians have laid claim to tombs of heroes – including Idas, Lynceus, and the Dioscouri – who should in fact be buried in Messenian soil

(e.g. 3.13.1-2, 3.26.3, 4.31.9). Such disputes over the correct identification of hero tombs were commonplace in Greek culture. What is distinctive about Pausanias' discussion of the Laconian-Messenian disputes is his observation that, in this case, mythic manipulations are in fact political: in incorporating such heroes into their own civic cult, the Lacedaemonians took advantage of the cultural weakness of the Messenians following their defeat and exile. Here, then, is a clear case of the intricate connection between the physical landscape and religio-mythic traditions, between the ownership of land and control of the past, and between political hegemony and cultural superiority.

Ένα σώμα, δύο τάφοι: ο Πausανίας και η ηρωική παράδοση της Μεσσηνίας

Το τέταρτο βιβλίο του Πausανία, για τη Μεσσηνία, θεωρείται εξαιρετικά ασυνήθιστο. Ο περιηγητής τονίζει ότι σ' αυτή την περιοχή δεν υπάρχει σχεδόν τίποτα άξιο αναφοράς. Αντ' αυτού, η περιγραφή του εξαντλείται στους μύθους και την ιστορία της περιοχής. Όλα όσα διασώζονται για τη Μεσσηνία, λοιπόν, είναι ιστορίες. Στη μεσσηνιακή ιστορία κυριαρχεί η έχθρα με τη Λακωνία. Το ίδιο ισχύει και στη μεσσηνιακή μυθολογία που παραθέτει ο Πausανίας. Η παρούσα ανακοίνωση εξετάζει το τρόπο με τον οποίο ο Πausανίας παρουσιάζει τις περίπλοκες και αλληλοσυγκρουόμενες παραδόσεις της Λακωνίας και της Μεσσηνίας καθώς και τη σχέση τους με τα φυσικά κατάλοιπα των τάφων ηρώων. Ο Πausανίας δηλώνει καθαρά ότι οι Λακεδαιμόνιοι διεκδικούσαν τάφους ηρώων -συμπεριλαμβανομένης της Ίδας, του Λυγκέα και των Διοσκούρων- που στην πραγματικότητα θα ήταν θαμμένοι σε Μεσσηνιακό εδάφος (π.χ. 3.13.1-2, 3.26.3, 4.31.9). Τέτοιες διαφωνίες ως προς τη σωστή απόδοση των τάφων ηρώων αποτελούσαν κοινοτοπία της αρχαίας ελληνικής παράδοσης. Χαρακτηριστικό της αναφοράς του Πausανία στις λακωνικο-μεσσηνιακές διαφωνίες είναι η παρατήρησή του ότι, στην εν λόγω περίπτωση, οι μυθικές αιτιάσεις είναι κατ'ουσίαν πολιτικές: με το να ενσωματώσουν οι Λακεδαιμόνιοι αυτούς τους ήρωες στη δική τους λατρεία, εκμεταλλεύτηκαν ουσιαστικά την πολιτιστική αδυναμία των Μεσσηνίων μετά την ήττα και την εξορία τους. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα ενδεικτικό παράδειγμα της περίπλοκης σχέσης ανάμεσα στο φυσικό τοπίο και τις θρησκευτικο-μυθικές παραδόσεις, στην ιδιοκτησία της γης και τον έλεγχο του παρελθόντος, καθώς και μεταξύ της πολιτικής ηγεμονίας και της πολιτιστικής ανωτερότητας.

Hruby, Julie (Assistant Professor, Department of Art, Berea College)

Hruby, Julie (Λέκτορας, Τμήμα Τεχνών, Berea College)

Feasting and drinking in a sacred landscape? Ritualized consumption in the Bronze Age Messenian Palace and Chora

The discovery of feasting deposits at second-order sites in the Peloponnese has demonstrated that Mycenaean ritualized feasting was not limited to palatial settings. Nonetheless, scholars typically envision feasts occurring at palaces, even in throne rooms. However, the Palace of Nestor actually served primarily as a locus for drinking activity, in contrast with the sacred feasting (drinking and eating) performed at non-palatial sites throughout the Messenian landscape. Textual evidence suggests that elites provisioned feasts at a variety of named sites, some sacred. Patterns of ceramic storage and use at the palace differentiate kylikes from other vessels in such a way that it is clear that kylikes are largely used at the palace itself, while the

large deposits of bowls and teacups in the pantries appear to be packaged for transshipment. The animal bones retained at the palace reflect not the full debris of a feast but selected, ideologically charged symbols brought from elsewhere. Furthermore, depictions of “feasting” from the palace are in fact depictions of toasting or drinking, not food consumption. While quotidian food consumption and large-scale drink consumption may have occurred at the palace, sacred feasting was more characteristic of the surrounding landscape.

Φαγοπότι στο ιερό τοπίο; Τελετουργική κατανάλωση της Εποχής του Χαλκού στο μεσσηνιακό Ανάκτορο και τη Χώρα

Η ανακάλυψη αποθέσεων με κατάλοιπα από τελετουργικά γεύματα σε περιφερειακές τοποθεσίες στην Πελοπόννησο απέδειξε ότι στην μυκηναϊκή εποχή τέτοια γεύματα δεν λάμβαναν χώρα μόνο στα ανακτορικά συγκροτήματα. Παρ’ όλα αυτά, οι μελετητές συνήθως φαντάζονται ότι τα γεύματα αυτά εκτυλίσσονταν μέσα στα ανάκτορα, ακόμη και μέσα στις αίθουσες του θρόνου. Ωστόσο, το Ανάκτορο του Νέστορα λειτουργούσε κατά κύριο λόγο σαν χώρος κατανάλωσης ποτού, σε αντίθεση με τα ‘ιερά’ γλέντια (τελετουργική κατανάλωση ποτού και φαγητού) που πραγματοποιούνταν σε μη-ανακτορικές τοποθεσίες του μεσσηνιακού τοπίου. Οι πληροφορίες που αντλούνται από τα κείμενα (Γραμμική Β’) υποδεικνύουν ότι η άρχουσα τάξη ήταν υπεύθυνη για τη διοργάνωση γευμάτων σε διάφορες τοποθεσίες, ορισμένες από τις οποίες είχαν ιερό χαρακτήρα. Η μελέτη των τρόπων αποθήκευσης και χρήσης της κεραμεικής στα ανάκτορα καταδεικνύει τη διαφοροποίηση των κυλικών από τα υπόλοιπα αγγεία έτσι ώστε είναι φανερό ότι οι κύλικες χρησιμοποιούνταν κυρίως στο ίδιο το παλάτι, ενώ οι μεγάλες συγκεντρώσεις σκύφων και κυπέλλων στους αποθηκευτικούς τους χώρους δείχνουν ότι τα αγγεία αυτά συσκευάζονταν με σκοπό τη μεταφορά. Τα οστά ζώων που φυλάσσονταν στο ανάκτορο δεν αντιπροσώπευαν το σύνολο των καταλοίπων από ένα γλέντι, αλλά αποτελούσαν επιλεγμένα και ιδεολογικά φορτισμένα σύμβολα που είχαν μεταφερθεί από αλλού. Επιπλέον, οι απεικονίσεις “γλεντιών” στο παλάτι είναι στην πραγματικότητα αναπαραστάσεις προπόσεων ή κατανάλωσης ποτού, όχι κατανάλωσης τροφής. Επομένως, αν και κατανάλωση τροφής σε καθημερινή βάση και ευρεία κατανάλωση ποτού μπορεί να λάμβανε χώρα στο παλάτι, τα ιερά γεύματα φαίνεται ότι σχετίζονταν αμεσότερα με το περιβάλλον τοπίο.

Kalospyros, Nicholas (Adjunct Professor of Classics and Literature, Department of Philosophy and History of Science (MITHÉ), National and Kapodistrian University of Athens)
Καλοσπύρος, Νικόλας (Εντεταλμένος Διδάσκων Φιλολογίας και Λογοτεχνίας, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης (Μ.Ι.Θ.Ε.), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Stepping on to sacred scenery or sacred landscape: Towards the identity of place. Description of the Peloponnesian examples in Pausanias’ Periegesis

There is an extensive bibliography Pausanias’ methodology and selective description of places. Compared with the way in which historians could integrate geographical information within their narrative following the demands of their contemporary intellectual milieu, Pausanias’ topographical references and mythological narratives indicate an attempt to establish the sanctity of the Greek landscape. However, his permanent interest in presenting various pilgrims’

experiences in the form of a literary tradition amount to an imagined landscape imbued with the authority of texts. It is not, therefore, a matter of creating scenery in a certain tradition which can influence a traveller's perception of an actual place, but a conscious diversification from the recording of natural pictures. Pausanias was aware of the different options a writer had when describing a landscape, since his decision to pay little attention to the scenery, in order to emphasize those features that were relevant to particular religious interests, provided his readers with concrete aspects of the sanctity of place in manifold perspectives of gaining a sacred view of it. Such a desideratum is underlined in the ways of connecting intimately in his *Periegesis* the sacred and the historical in favour of the Peloponnesian examples of Achaia, Arcadia and Laconia.

Βαδίζοντας προς το Ιερό Τοπίο: ανιχνεύοντας την ταυτότητα του τόπου στην περιγραφή πελοποννησιακών παραδειγμάτων στην Περιήγηση του Πausανία

Η εκτεταμένη βιβλιογραφία για τη μεθοδολογία και την επιλεκτική περιγραφή του Πausανία συγκριτικά με τον τρόπο που οι ιστορικοί μπορούσαν να εντάξουν γεωγραφικές πληροφορίες στην αφήγησή τους και σύμφωνα με τις επιταγές του σύγχρονου πνευματικού τους περίγυρου, δείχνει ότι οι τοπογραφικές αναφορές και οι μυθολογικές διηγήσεις του Περιηγητή εντάσσονται σε μια προσπάθεια να κατακυρώσει την ιερότητα του ελληνικού τόπου. Η μόνιμη τάση του να παρουσιάζει τις εμπειρίες διαφόρων προσκυνητών υπό την μορφή μιάς λογοτεχνικής παράδοσης καταλήγει στη δημιουργία ενός φανταστικού τοπίου εμποτισμένου με την ισχύ των κειμένων. Δεν είναι, επομένως, αυτοσκοπός η δημιουργία ενός τοπίου ενταγμένου σε μια συγκεκριμένη παράδοση εκείνη που μπορεί να επηρεάσει την αντίληψη ενός ταξιδιώτη για ένα μέρος, αλλά η συνειδητή διαφοροποίηση από μια απλή καταγραφή φυσικών εικόνων. Ο Πausανίας, όντας γνώστης των διαφόρων επιλογών που διέθετε ένας συγγραφέας για να περιγράψει έναν τόπο, αποφασίζει συνειδητά να μη δώσει ιδιαίτερη σημασία στο τοπίο, αλλά να συγκεντρώσει την προσοχή του σε εκείνα τα στοιχεία που σχετίζονται με τα θρησκευτικά ενδιαφέροντα, προσφέροντας έτσι στους αναγνώστες του συγκεκριμένες εικόνες όσο αφορά την ιερότητα μιας θέσης από πολλαπλές οπτικές γωνίες, ώστε να μπορέσουν να συλλάβουν τον ιερό της χαρακτήρα. Η επιδίωξη αυτή εύλογα αντικατοπτρίζεται στον τρόπο με το οποίο το ιερό συνδέεται άρρηκτα με την ιστορία, στις περιγραφές της πελοποννησιακής Αχαΐας, της Αρκαδίας και της Λακωνίας.

Katsoulakos, Dimitris (Classicist, Athens)
Κατσουλάκος, Δημήτρης (Φιλολόγος, Αθήνα)

The sacred relics of the Zerbitsa monastery in Laconia and their fate during the pre-Revolutionary years

During the Ottoman occupation the Zerbitsa monastery in Laconia was treated as every other religious institution. On the other hand, during the Venetian Occupation (1687-1715) it was treated differently, because it was classified as a “stavropegic” monastery. It faced great tribulations during the Orlov Revolt and the collapse of the rule of law that followed. The monks were not part of the wave of refugees who fled to the islands of the Aegean and Ionian seas; they stayed in the monastery and endured the difficulties, exhibiting great perseverance. But they first made sure that the relics were safe by transferring them to Cythera, an island

which was then under Venetian rule. After the establishment of the independent Greek state the issue of the return of "the holy precious relics" was raised. A special committee was set up with the task to investigate and record "what these relics were, listing them according to type" and to report "whether these relics were properly maintained or if there has been any case of misuse". The relevant documents, presented in this paper, are unpublished.

Τα ιερά κειμήλια του μοναστηριού της Ζερμπίτσας Λακωνίας και η τύχη τους κατά τη διάρκεια των προεπαναστατικών χρόνων

Κατά την Τουρκοκρατία το μοναστήρι της Ζερμπίτσας Λακωνίας είχε την ίδια τύχη που είχαν όλα τα θρησκευτικά ιδρύματα. Αντίθετα, κατά τη Βενετοκρατία (1687-1715), ως σταυροπηγιακό, έτυχε διαφορετικής μεταχείρισης. Μεγάλη δοκιμασία υπέστη κατά τη διάρκεια των Ορλωφικών και της κατάλυσης κάθε έννομης τάξης στη συνέχεια. Οι μοναχοί δεν ακολούθησαν το κύμα φυγής του λαού προς τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου. Παρέμειναν στη θέση τους και αντιμετώπισαν τα δεινά με εγκαρτέρηση. Φρόντισαν όμως να μεταφερθούν τα ιερά κειμήλια του μοναστηριού στα Κύθηρα, τα ποία τότε βρίσκονταν υπό βενετική κυριαρχία. Μετά τη συγκρότηση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους τέθηκε θέμα επιστροφής «της βαρυτίμου ιεράς αποσκευής». Συστήθηκε επιτροπή, που ως έργο της είχε να ερευνήσει και να καταγράψει «εις τίνα πράγματα συνίστατο η αποσκευή αυτή κατ' είδος» και να αναφέρει «εάν η διαχείρισις της περιουσίας ταύτης γίνηται προσηκόντως ή εισχωρούσι καταχρήσεις». Τα έγγραφα, στα οποία βασίζεται η ανακοίνωση, είναι ανέκδοτα.

*Kosma, Maria (Archaeologist, 11th EPCA, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Κοσμά, Μαρία (Αρχαιολόγος, ΙΑ' ΕΠΚΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)*

"Passages" through the clay masks from the sanctuary of Artemis Orthia in Sparta

The sanctuary of Artemis Orthia, discovered during the early 20th c. on the banks of the Eurotas, played an exceptional role in the religious life of the community. It was also a central point of the social and political activity of the city, being directly linked to the 'agoge', the state educational system of Sparta. Among the numerous finds from the excavation is a large concentration of clay masks, which is unique for Greece. The research conducted so far links their use to ritual enactments in honour of the goddess and to the performance of rites of passage within the boundaries of the sanctuary. These were all part of the 'agoge' whereby children and adolescents were divided into groups on the basis of their age, so as to undergo various trials. In this paper the archaeological data are presented in an attempt to illuminate the association of these clay masks to rites of passage. Under the supervision of Artemis Orthia, such rites aimed ultimately at the successful transition of young people into the adult world and at the development of those skills which would help them to take on their new social roles and become equal members of the community.

«Διαβάσεις» μέσω των πήλινων προσωπείων του ιερού της Άρτεμις Ορθίας στη Σπάρτη

Το ιερό της Άρτεμις Ορθίας που η έρευνα εντόπισε ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αι. στις όχθες του Ευρώτα, κατείχε ιδιαίτερη θέση στη θρησκευτική ζωή της κοινότητας και παράλληλα αποτελούσε κέντρο της κοινωνικής και πολιτικής δραστηριότητας της πόλης, καθώς

συνδεόταν άμεσα με την «αγωγή», το κρατικό σύστημα διαπαιδαγώγησης που ίσχυε στην Σπάρτη. Ανάμεσα στα πολυπληθή ευρήματα της ανασκαφής συγκαταλέγεται ένας μεγάλος, μοναδικός για τα ελληνικά δεδομένα, αριθμός πήλινων προσωπειών. Η έως τώρα έρευνα έχει συσχετίσει τη χρήση τους τόσο με την τέλεση λατρευτικών δρώμενων προς τιμήν της θεάς όσο και με την τέλεση τελετουργιών διάβασης που λάμβαναν χώρα εντός των ορίων του ιερού, στο πλαίσιο της «αγωγής», σύμφωνα με την οποία τα παιδιά και οι έφηβοι κατατάσσονταν, βάσει της ηλικίας τους, σε ομάδες που διέρχονταν από διάφορες δοκιμασίες. Στο παρόν άρθρο μέσα από μία παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων επιχειρείται να φωτιστεί η σχέση των πήλινων προσωπειών με τις τελετουργίες διάβασης που υπό την εποπτεία της Άρτεμης Ορθίας, τελικό στόχο είχαν την επιτυχή είσοδο των νεαρών ατόμων στον κόσμο των ενηλίκων και την απόκτηση εκείνων των στοιχείων που θα τους καθιστούσαν με την ανάληψη του νέου κοινωνικού τους ρόλου, ισότιμα μέλη της κοινότητας.

**Kyrou, Adonis (Journalist-researcher, 'Hestia' Newspaper)
Κύρου, Άδωνις (Δημοσιογράφος-Ερευνητής, Εφημερίδα «Εστία»)**

Military and religious conflicts in the troubled Argolic Gulf of the 17th-18th c. The 'vampire superstition' phenomenon

The second Venetian occupation of the Peloponnese began in 1686 for the coastal areas and islands of the Argolic Gulf, when Nafplio (Napoli di Romania) was conquered by the troops of Admiral (and later Doge) Francesco Morosini, and ended in 1715, when the capital city of the Argolid was recaptured by the Ottomans. During these 29 years, the efforts of the military and religious authorities of the 'Serenissima Republic' to control the indigenous people encountered wide-spread opposition, mainly on the part of the Greek Orthodox clergy. Recent archaeological research on the island of Spetses has rekindled interest in that period and its almost unknown parameters. It is within this context that my paper falls into by adding the 'vampire superstition' phenomenon to the historical data of this Peloponnesian region.

Πολεμικές και θρησκευτικές αντιπαραθέσεις στον ταραγμένο Αργολικό Κόλπο του 17^{ου}-18^{ου} αιώνα. Το μίasma του «βρυκολακισμού»

Η δεύτερη Ενετοκρατία στην Πελοπόννησο, που για τις παράκτιες περιοχές και τα νησιά του Αργολικού Κόλπου ορίζεται μεταξύ του 1686, όταν το Ναύπλιο (Napoli di Romania) καταλαμβάνεται από τα στρατεύματα του αρχιναύαρχου και λίγο αργότερα δόγη Φραγκίσκου Μοροζίνι και του 1715, όταν η πρωτεύουσα πόλη της Αργολίδας επανέρχεται στον Τουρκικό ζυγό. Κατά τα 29 αυτά χρόνια, οι προσπάθειες των στρατιωτικών και θρησκευτικών αρχών της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας να «διαχειριστούν» τον εντόπιο πληθυσμό συνήντησαν την αντίδραση κυρίως του ορθόδοξου Ελληνικού κλήρου. Μία πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα στο νησί των Σπετσών αναζωπύρωσε το ενδιαφέρον για την περίοδο εκείνη και τις σχεδόν άγνωστες παραμέτρους της. Σε αυτό το πλαίσιο αναπτύσσεται και η παρούσα ανακοίνωση, με την προσθήκη στα ιστορικά δεδομένα της Πελοποννησιακής αυτής περιοχής του συνδεόμενου με αυτά στοιχείου του «βρυκολακισμού».

Lambrinakos, Yiannis (State School Advisor for Laconia-Messenia; University of the Peloponnese)
Λαμπρινάκος, Γιάννης (Σχολικός Σύμβουλος Λακωνίας-Μεσσηνίας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)

Gods and Places – the Sacred Ring: Some less known sacred sites around Sparta

It is well known that caves, mountain peaks, rivers, lakes and cliff edges appear as places of worship in many cultures around the world. Mythology is full of references to such dwellings of gods and other supernatural creatures. In this paper we present some largely unknown open-air sanctuaries, which are located east of Sparta, close to the village of Chrysapha and on the hills around it. These sanctuaries form what we call *a sacred ring* encircling the modern village. First, we examine the etymological interpretation of each place name. Most of these can be traced to antiquity, whilst a few belong to the Byzantine era. Then, we present each site in detail. It turns out that throughout history the countryside, and especially the area around important urban centres like Sparta, contained sacred places closely tied to the city, forming both an extension of the city and a boundary around it, a kind of sacred ring sanctifying the landscape. In this fashion, the wild and menacingly foreign terrain is transformed into a blessed, familiar and welcoming place.

Θεοί και Τόποι- Το Ιερό Δαχτυλίδι: Μερικά λιγότερο γνωστά ιερά γύρω από τη Σπάρτη

Είναι γνωστό ότι ανέκαθεν οι σπηλιές, οι κορφές βουνών, τα ποτάμια οι λίμνες, οι άκρες των λόφων, απετέλεσαν χώρους λατρείας. Η μυθολογία θρίβει από αναφορές τέτοιων κατοικιών για τους θεούς και άλλα υπερφυσικά πλάσματα. Στην παρούσα εργασία παρουσιάζουμε μερικά υπαίθρια ιερά, άγνωστα εν πολλοίς, τα οποία βρίσκονται ανατολικά της Σπάρτης, κοντά στο χωριό Χρύσαφα και τους γύρω λόφους. Τα ιερά αυτά σχηματίζουν, όπως το αποκαλούμε, ένα ιερό δαχτυλίδι γύρω από τον τόπο. Καταρχήν γίνεται ετυμολογική ερμηνεία του κάθε τοπωνυμίου. Τα περισσότερα αφορούν αρχαιοέθια και λίγα βυζαντινής εποχής. Κατόπιν, παρουσιάζουμε κάθε περιοχή λεπτομερώς. Αποδεικνύεται ότι ανέκαθεν η ύπαιθρος και ιδιαίτερα ο χώρος γύρω από πόλεις, κοσμήτο με ιερούς τόπους στενά δεμένους με τη μητρόπολη και έτσι αποτελούσε μια επέκταση, καθώς και ένα όριο γύρω από αυτήν, ένα ιερό δαχτυλίδι, ένα καθαγιαστικό τοπίο. Έτσι ο τόπος δεν είναι άγριος, απειλητικός και ξένος αλλά αγιασμένος, οικείος και προσιτός.

Lefantzis, Michael (Architect, 1st EPCA, Committee for the South slope of Acropolis; Adjunct Professor of the History of Town and urban Planning, University of Thessaly)

Λεφαντζής, Μιχαήλ (Αρχιτέκτων Μηχανικός, Α' ΕΠΚΑ, Επιτροπή Νοτίας Κλιτύος Ακροπόλεως; Εντεταλμένος Διδάσκων στην Ιστορία Πόλης και Πολεοδομίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας)

The recently conducted survey for the identification and attribution of architectural members in second and third use in the Byzantine churches of Hagios Nikolaos Ochias and Hagios Ioannis Kerias in Mani and their contribution to the ancient topography of the region

As part of the evaluation report of the restoration study of the Byzantine church of Hagios Nikolaos Ochias, which was initiated 16 years ago [M. Lefantzis, advisor C. Lavvas, 1995] and the ongoing restoration project carried out by the 5th EBA (Ephorate of Byzantine Antiquities), a survey was conducted for the identification and attribution of architectural members embedded in the monument in second and third use: on the outer walls, in the floor of the nave, in the window panels and the *campanile* of the 19th century. Subsequently, a similar

survey was conducted in the Byzantine church of Hagios Ioannis Kerias, at a short distance from Ochia and in other smaller churches of the area. Such architectural elements, mostly made of poros and marble, can be dated from the early Hellenistic period up to the 11th century AD, belonging thus to the bulk of religious sites and buildings of the area from antiquity to the Byzantine period. The architectural plan of sanctuaries dedicated to Athena and Poseidon, chthonic cults, funerary monuments and votive offerings, ancient *graffiti* and parts of the missing marble *templa* of both Byzantine churches, all will be presented in the form of drawings, in an effort to record and reconstruct the ancient topography of Mesa Mani.

Οι νεότερες έρευνες ταύτισης και απόδοσης αρχιτεκτονικών μελών σε δεύτερη και τρίτη χρήση στους βυζαντινούς ναούς Αγίου Νικολάου Οχιάς και Αγίου Ιωάννη Κέριας στην Μέσα Μάνη και η συμβολή τους στην αρχαία τοπογραφία της περιοχής.

Στο πλαίσιο της επικαιροποίησης της αρχιτεκτονικής μελέτης αποκατάστασης του βυζαντινού ναού του Αγίου Νικολάου Οχιάς, που είχε εκπονηθεί πριν από 16 χρόνια [Μ. Λεφαντζής, σύμβουλος Γ. Λάββας, 1995] και με αφορμή το υπό υλοποίηση πρόγραμμα εργασιών αποκατάστασης από την 5^η ΕΒΑ στο μνημείο, ξεκίνησε μια έρευνα ταύτισης και απόδοσης των αρχιτεκτονικών μελών που βρίσκονται σε δεύτερη και τρίτη χρήση ενσωματωμένα σε αυτό: στην εξωτερική τοιχοποιία, στο δάπεδο του κυρίως ναού, στα διαφράγματα των παραθύρων και στο νεότερο *campanile* του 19^{ου} αιώνα. Στη συνέχεια έγινε έρευνα στα ανάλογα αρχιτεκτονικά μέλη στον βυζαντινό ναό του Αγίου Ιωάννη της Κέριας, σε πολύ μικρή απόσταση από την Οχιά αλλά και στους υπόλοιπους μικρότερους ναούς της περιοχής. Αυτά τα αρχιτεκτονικά μέλη, κυρίως πώρινα και μαρμάρινα, χρονολογούνται από τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια και καταλήγουν στον 11^ο αιώνα μ.Χ, εκπροσωπώντας το πλήθος των λατρευτικών χώρων και των οικοδομημάτων της περιοχής, από την αρχαιότητα μέχρι τους βυζαντινούς χρόνους. Χθόνιες λατρείες, ιερά της Αθηνάς και του Ποσειδώνα, ταφικά μνημεία και αναθήματα, αρχαία *graffiti*, αλλά και τμήματα από τα χαμένα στον χρόνο μαρμάρινα τέμπλα των δύο βυζαντινών ναών, αναπαρίστανται σχεδιαστικά σε μια προσπάθεια καταγραφής και ανασύνθεσης της αρχαίας τοπογραφίας της Μέσα Μάνης.

Leriu, Anastasia (Researcher, Department of History and Archaeology, National and Kapodistrian University of Athens)

Λερίου, Αναστασία (Έρευνήτρια, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Locating cultural identities in LBA Peloponnese: An introduction

The last phase of the Aegean Bronze Age is thought to have witnessed a series of significant socio-political changes including several migratory movements of people from Mainland Greece to the Aegean islands, the Anatolian coast and Cyprus. While research has so far focused on the interaction of these migrant groups with the societies which received them, little attention has been paid to the cultural (ethnic) identities of such populations. Focusing on LBA Peloponnesian sacred and/ or ritual contexts, I propose to cast some light on this topic by attempting to locate those elements in the archaeological record which appear to substantiate processes such as the construction, negotiation and maintenance of cultural identity. It should be noted that the identification of active cultural signalling can only be achieved through a thorough contextual

analysis, based on the wider framework which a comparative discussion of all Peloponnesian cult areas will provide. Finally, in order to obtain a diachronic perspective, which will allow cases of cultural identity to stand out in a clearer manner, the analysis will cover the wide LHI-LHIII period.

*Εντοπίζοντας την πολιτισμική ταυτότητα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Πελοποννήσο:
Μια εισαγωγή*

Κατά την τελευταία φάση της Εποχής του Χαλκού θεωρείται ότι συντελέστηκε μια σειρά σημαντικών κοινωνικο-πολιτικών αλλαγών μεταξύ των οποίων ήταν και η δημιουργία αρκετών μεταναστευτικών ρεύματων από την ηπειρωτική Ελλάδα προς τα νησιά του Αιγαίου, τα παράλια της Ανατολίας και την Κύπρο. Ενώ η έρευνα έχει μέχρι στιγμής επικεντρωθεί στην αλληλεπίδραση αυτών των μεταναστευτικών ομάδων με τις κοινότητες υποδοχής, λίγη προσοχή έχει δοθεί στην πολιτιστική (εθνική) ταυτότητα των μεταναστευτικών αυτών πληθυσμών. Εστιάζοντας στα Πελοποννησιακά ιερά και τα τελετουργικά πλαίσια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, προτείνω να προσεγγιστεί περαιτέρω το εν λόγω ζήτημα, ενώ θα προσπαθήσω να εντοπίσω στα αρχαιολογικά ευρήματα τα στοιχεία εκείνα που μπορούν να τεκμηριώσουν διαδικασίες, όπως είναι η διαμόρφωση, η διαπραγμάτευση και η διατήρηση της πολιτιστικής ταυτότητας. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο προσδιορισμός των ενεργών αυτών πολιτιστικών διαδικασιών μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από μια εμπειριστατωμένη ανάλυση βασιζόμενη σε ένα ευρύτερο πλαίσιο που θα προκύψει από τη συγκριτική εξέταση όλων των Πελοποννησιακών τελετουργικών χώρων. Τέλος, προκειμένου να εντοπιστεί η προοπτική της διαχρονίας, η οποία θα επιτρέψει στο ζήτημα της πολιτιστικής ταυτότητας να αναδειχθεί με πιο εμφατικό τρόπο, η ανάλυση θα συμπεριλάβει την ευρεία YE I-YE III περίοδο.

Luongo, Francesca (PhD Student, Department of Antiquities, University of Salerno)

Luongo, Francesca (Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Αρχαιοτήτων, Πανεπιστήμιο του Salerno)

The Artemis Orthia Sanctuary at Sparta: New light on the mid-7th century BC temple

This paper aims to present a new reconstruction of the mid-7th century BC temple in the sanctuary of Artemis Orthia at Sparta.

The new approach has three main stage:

- A re-examination of the excavation data published between 1905 and 1910 by the members of the British School at Athens in the *Annuals of the School* and by R. M. Dawkins in 1929;
- An analysis of the architectural elements discovered and studied by N. A. Winter in 1993;
- A new interpretation regarding a fragment of a model of an archaic temple found in the sanctuary area (underneath the layer of sand) and now stored in the Sparta Museum.

The combined analysis of all these elements led to a reconstruction in CAD of the elevation of the temple, never proposed before. The reconstruction relates to the plan, the interior of the sacred building, the decoration and the roof. I believe that my hypothesis could shed light on

some obscure aspects of archaic religious architecture in Sparta, by determining one of the most ancient monumental phases of the sanctuary of Artemis Orthia.

Το Ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη: Νέα στοιχεία για το ναό των μέσων του 7^{ου} αιώνα π.Χ.

Η ανακοίνωση αυτή έχει ως στόχο να παρουσιάσει μια αναθεωρημένη αποκατάσταση του ναού των μέσων του 7^{ου} αιώνα π.Χ. στο Ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη. Η θεωρητική αυτή προσέγγιση περιλαμβάνει τρία βασικά στάδια:

- Επανεξέταση των ανασκαφικών δεδομένων που δημοσιεύθηκαν μεταξύ 1905 και 1910 από τα μέλη της Βρετανικής Σχολής Αθηνών στις ετήσιες εκδόσεις (Annals) της Σχολής και από τον R.M. Dawkins το 1929.
- Ανάλυση των αρχιτεκτονικών στοιχείων του ναού που αποκαλύφθηκαν και μελετήθηκαν από τον N.A. Winter το 1993.
- Νέα ερμηνεία θραύσματος από μοντέλο αρχαϊκού ναού που βρέθηκε στην περιοχή του Ιερού (κάτω από το στρώμα της άμμου) και τώρα φυλάσσεται στο Μουσείο της Σπάρτης.

Η συνδυαστική ανάλυση όλων αυτών των στοιχείων οδήγησε σε μια αποκατάσταση του ναού σε πρόγραμμα CAD, που δεν έχει ως τώρα προταθεί. Η ανακατασκευή αφορά στην κάτοψη, στο εσωτερικό του ιερού κτηρίου, στη διακόσμηση και στην οροφή. Θεωρώ ότι η πρότασή μου θα φέρει στο φως κάποιες από τις σκοτεινές πτυχές της αρχαϊκής θρησκευτικής αρχιτεκτονικής στην Σπάρτη, καθώς θα προσδιοριστεί μια από τις αρχαιότερες μνημειακές φάσεις του Ιερού της Αρτέμιδος Ορθίας.

Makres, Andronike (Researcher, Greek Epigraphical Society)
Μακρή, Ανδρονίκη (Ερευνήτρια, Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία)

The Sanctuary of Ino-Pasiphae at Thalamai (Messinian Mani)

This paper will discuss the oracular sanctuary of Ino-Pasiphae at Thalamae in Messinian Mani, mentioned by Pausanias III.26.1, on the basis of the literary and epigraphic evidence available. The discussion of the evidence will focus on the chronology, topography (location) and character (religious, political, etc.) of the sanctuary.

Το Ιερό της Ινούς-Πασιφάης στις Θαλάμαι (Μεσσηνιακή Μάνη)

Η ανακοίνωση αποτελεί παρουσίαση του μαντικού ιερού της Ινούς-Πασιφάης στις Θαλάμαι στην Μεσσηνιακή Μάνη που αναφέρει ο Πausανίας (III.26.1), και θα βασιστεί στις διαθέσιμες φιλολογικές και επιγραφικές πηγές. Η εξέταση των πηγών επικεντρώνεται στη χρονολόγηση, την τοπογραφία (τοποθεσία) και το χαρακτήρα (θρησκευτικός, πολιτικός, κλπ) του ιερού.

Marantou, Eleni (PhD student, Department of History, Ionian University)
Μαράντου, Ελένη (Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο)

Mythology as a guide through the religious landscape of early historical times

Mythology is considered to be the earliest source of information about the ancient world. It is the context in which the genealogy of the Olympian gods is shaped or of even older deities whose worship ceased during mythical times. It is within this mythological narrative that the sacred element is omnipresent. Moreover, the places of worship are another context in which the sacred was expressed. These are places of great religious character, which also had a major impact on the local, national and social identity. The establishment of the cult of the Olympian gods provided the basic principles of worship practices. On the other hand, it was the local myths that determined largely the religious features in each region. The mythical figures who were allegedly active in certain places determined the worshipped deities, the religious rituals and how the inhabitants of each place were conceptualising their religious landscape. This paper will examine several cult places in central and southern Peloponnese whose function was influenced by mythology and will point out sites exclusively dedicated to a particular deity or associated with special ritual features. Such sites allowed a connection to be made between religion and local myth and between worshippers and a common past.

Η μυθολογία ως οδηγός στην κατανόηση του θρησκευτικού τοπίου στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους

Η μυθολογία αποτελεί την πιο παλιά πηγή πληροφόρησης για τον αρχαίο κόσμο. Εκεί αντλούν τις ρίζες της ύπαρξής τους οι Ολύμπιοι θεοί και πολύ περισσότερο οι πιο πρώιμες θεότητες, που η λατρεία τους χάνεται έτσι κι αλλιώς στους μυθικούς χρόνους. Μέσα στη μυθολογική αφήγηση το ιερό στοιχείο είναι διάχυτο. Έναν άλλο τρόπο έκφρασης του ιερού στοιχείου αποτελούν οι τόποι λατρείας. Είναι τόποι με έντονη θρησκευτικότητα, που όμως διαμορφώνουν με την παρουσία τους την τοπική, εθνική και κοινωνική ταυτότητα. Ως προς τη θρησκευτικότητα η παγιοποίηση της λατρείας των Ολύμπιων θεών καθόρισε τις βασικές αρχές στον τρόπο λατρείας. Οι τοπικοί μύθοι όμως ήταν αυτοί που όρισαν σε μεγάλο βαθμό τα λατρευτικά δεδομένα κάθε περιοχής. Οι μυθικές μορφές που έδρασαν κατά τόπους ήταν σε κάποιες περιπτώσεις αυτές που καθόρισαν τη λατρευόμενη θεότητα, τις θρησκευτικές τελετουργίες και γενικότερα τον τρόπο αντιμετώπισης του θρησκευτικού τοπίου από τους κατοίκους ενός τόπου. Στην παρούσα μελέτη θα ερευνήσουμε τόπους λατρείας από την κεντρική και νότια Πελοπόννησο που η λειτουργία τους επηρεάστηκε από τη μυθολογία και θα ξεχωρίσουμε χώρους μοναδικούς ως προς τη λατρευόμενη θεότητα ή με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στη λατρεία τους, οι οποίοι συνέδεαν τη θρησκευτικότητα με τον τοπικό μύθο και τους πιστούς τους με ένα κοινό παρελθόν.

Mätzschker, Jana (Archaeologist, German Archaeological Institute at Athens)
Mätzschker, Jana (Αρχαιολόγος, Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών)

The Sacred Landscape of Triphylia

Ancient Triphylia is located in the west Peloponnese, bordering Elis and the river Alpheios to the north, Arcadia to the east and Messenia by means of the river Neda to the south. The hilly

landscape is divided by the Lapithos mountains, which run west to east. The region was settled since the Early Helladic period, whereas near the modern town of Kakovatos vaulted tombs of Early Mycenaean date have been found. The history of Triphylia was determined by the reciprocal relationship between Eleans and Spartans. During the Archaic period the *poleis* of Triphylia were dependent on Elis. After the Elean-Spartan War (402-400 BCE) they became independent and founded the Triphylian federation. An economic upsurge in the 4th c. BCE, attested in civic construction and new settlements, can be associated with political independence. Triphylia was characterised by several sanctuaries, most of which are known by references in ancient sources. The federal sanctuary was dedicated to Poseidon and located near Samikon on the coast. It was controlled by the *polis* of Makistos (Skilloundia) in the north, where a Doric peripteral temple dedicated to Athena has been excavated. Peripteral temples are also known from Lepreon and Prasadaki. Smaller temples existed elsewhere in the region, as in Kombothekra and Babes.

Το Ιερό Τοπίο της Τριφυλίας

Η Αρχαία Τριφυλία βρίσκεται στη δυτική Πελοπόννησο και συνορεύει με την Ηλεία και τον Αλφειό ποταμό στα βόρεια, με την Αρκαδία στα ανατολικά και με τη Μεσσηνία μέσω του ποταμού Νέδα στα νότια. Το λοφώδες τοπίο της διατρέχεται από το όρος Λαπίθα με κατεύθυνση από δυτικά προς ανατολικά. Η περιοχή κατοικείτο από την Πρωτοελλαδική περίοδο, ενώ κοντά στη σημερινή πόλη του Κακόβατου έχουν βρεθεί θολωτοί τάφοι της Πρώιμης Μυκηναϊκής εποχής. Η ιστορία της Τριφυλίας καθορίστηκε από την αμοιβαία σχέση Ηλείας και Σπάρτης. Κατά την Αρχαϊκή περίοδο οι πόλεις της Τριφυλίας ήταν εξαρτημένες από την Ηλεία. Μετά τον πόλεμο Ηλείας-Σπάρτης (402-400 π.Χ.) έγιναν ανεξάρτητες και ίδρυσαν την ομοσπονδία της Τριφυλλίας. Η οικονομική άνθηση του 4^{ου} αι π.Χ., που πιστοποιείται από το αστικό οικοδομικό πρόγραμμα και την ίδρυση νέων οικισμών, μπορεί να συσχετιστεί με την εν λόγω κατοχύρωση της πολιτικής της ανεξαρτησίας. Στην Τριφυλία υπάρχουν πολλά ιερά, τα περισσότερα από τα οποία είναι γνωστά από αναφορές σε αρχαίες πηγές. Το ομοσπονδιακό της ιερό ήταν αφιερωμένο στον Ποσειδώνα και βρίσκεται κοντά στο Σαμικό στα παράλια. Ελεγχόταν από την πόλη Μάκιστος (Σκιλλουντία) στα βόρεια, όπου έχει ανασκαφεί δωρικός περίπτερος ναός αφιερωμένος στην Αθηνά. Περίπτεροι ναοί έχουν βρεθεί επίσης στο Λέπρεο και το Πρασιδάκι. Μικρότεροι ναοί υπήρχαν και αλλού στην περιοχή, όπως στην Κομποθέκρα και στις Μπάμπες.

Mostratos, Georgios (PhD Student in Classical Archaeology, Department of History and Archaeology, National & Kapodistrian University of Athens)

Γεώργιος Μοστράτος (Υποψήφιος Διδάκτωρ Κλασικής Αρχαιολογίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών)

The manipulation of Panhellenic and local myths as a means of political propaganda and forging a national consciousness - the case-study of the pediments' compositions from the temples of Asclepius in Epidaurus and Athena Alea in Tegea: a new interpretative approach and reconstruction suggestion

This paper looks at the use of the myths on the pediments' compositions of two important pilgrimage centres of the Peloponnese during the 4th century BC: the temple of Asclepius (390-

380 BC) in the sanctuary at Epidaurus - of nationwide and global reputation - and the temple of Athena Alea (345-335 BC) in the sanctuary at Tegea - of local and pan-Peloponnesian reputation. Firstly, the iconographical and interpretative problems of the pediments' sculptures will be analysed and new reconstructions of these compositions will be attempted. Subsequently, the selection of subject-matter will be examined: the *Sack of Troy* and the *Trojan Amazonomachy* for the temple of Asclepius, the *Calydonian Hunt* and the *battle between Telephus and Achilles in the plain of the Caicus River* for the temple of Athena (Pausanias 8.45.6-7). The same methodology will be applied in the analysis of the compositions of the *acroteria*: abduction of a woman and women on horseback, a Nike with a grouse and flying Nikes in the temple of Asclepius, while in the temple of Athena we have floral compositions, *Nikes and Aurai*. This selection of subject-matter reveals the attempt of the priesthood and the city-state either to shape a national identity that could contribute to social cohesion or to send out symbolic messages of state propaganda to a supra-regional audience.

Η διαχείριση των πανελλήνιων και τοπικών μύθων ως εκφράσεων πολιτικής προπαγάνδας και σφυρηλάτησης της εθνικής συνείδησης: η περίπτωση των αετωματικών συνθέσεων του επιδαύριου Ασκληπιείου και του τεγεατικού ναού της Αθηνάς Αλέας υπό το φως μίας νέας ερμηνευτικής προσέγγισης και αποκατάστασης

Η παρούσα ανακοίνωση πραγματεύεται τη διαχείριση των μύθων στις εναέτιες συνθέσεις δύο σημαντικών προσκυνηματικών κέντρων του 4ου αιώνα π.Χ. στην Πελοπόννησο: του ναού του Ασκληπιού (390-380 π.Χ.) στο επιδαύριο ιερό του – με πανελλήνια και οικουμενική ακτινοβολία – και του ναού της Αθηνάς Αλέας (345-335 π.Χ.) στο τεγεατικό ιερό της – με τοπική και παμπελοποννησιακή φήμη. Σε πρώτο επίπεδο αναλύονται τα εικονογραφικά και ερμηνευτικά προβλήματα των αετωματικών γλυπτών και προτείνονται νέες αναπαραστάσεις των εναέτιων συνθέσεων. Σε δεύτερο επίπεδο εξετάζεται η επιλογή των θεμάτων: στο Ασκληπιείον η Ιλίου Πέρσις και η Τρωική Αμαζονομαχία, στο Αθήναιον η θήρα του καλυδωνίου κάπρου και η πολεμική αναμέτρηση Τηλέφου και Αχιλλέα στην πεδιάδα του ποταμού Καΐκου (Παυσ. 8.45.6-7). Ίδια προσέγγιση ακολουθείται και για τις μορφές των ακρωτηρίων των δύο ναών: στο Ασκληπιείον αρπαγή γυναίκας και έφιππες γυναίκες, Νίκη με πέρδικα και ιπτάμενες Νίκες, ενώ στο Αθήναιον φυτικές συνθέσεις, Νίκες και Αύρες. Το θεματολόγιο αυτό αποκαλύπτει την προσπάθεια του ιερατείου και της πόλεως-κράτους είτε να διαμορφώσουν εθνική ταυτότητα και να συμβάλλουν στην κοινωνική συνοχή του τόπου είτε να εκπέμψουν μηνύματα κρατικής προπαγάνδας στα μάτια ενός υπερτοπικού κοινού.

Oikonomidis, Stavros (Adjunct Professor, College for Global Studies, Arcadia University, Philadelphia)

Οικονομίδης, Σταύρος (Εντεταλμένος Διδάσκων, College for Global Studies, Arcadia University, Philadelphia)

Through the eyes of the figurines: Cults of the image and preconceptions in LN and EH Peloponnesian finds

In the present paper one anthropomorphic, life-like figurine and five stylized figurine-like objects from ancient Corinth tell their own stories; stories of typological styles, aesthetic shapes and archaeological preconceptions. The presentation of the figurines/objects is the

starting point for some thoughts on the way archaeologists of the past interpreted prehistoric finds as cult paraphernalia and tools of worship. It is the cult of the image and at the same time the image of the cult under discussion, when the scientific prefabricated ideas are products of cultural contexts totally separated from the reality of the finds themselves.

Μέσα από τα μάτια των ειδωλίων: Λατρείες της εικόνας και προκαταλήψεις σε Υστερο-Νεολιθικά και Πρωτο-Ελλαδικά Πελοποννησιακά ευρήματα

Στην παρούσα ανακοίνωση ένα ανθρωπομορφικό ειδώλιο (φυσιοκρατικό) και πέντε ειδωλιόσχημα αντικείμενα (σχηματικά ειδώλια) από την αρχαία Κόρινθο μάς διηγούνται τις προσωπικές τους ιστορίες· ιστορίες τυπολογιών, αισθητικής των σχημάτων και αρχαιολογικών προκαταλήψεων. Η παρουσίαση των ειδωλίων/ αντικειμένων αποτελεί σημείο αναφοράς για την διατύπωση σκέψεων σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο οι αρχαιολόγοι του παρελθόντος ερμήνευαν τα προϊστορικά ευρήματα ως σύνεργα και εργαλεία της λατρείας. Πρόκειται για τη λατρεία της εικόνας και ταυτόχρονα την εικόνα της λατρείας που τίθενται υπό συζήτηση, καθώς οι επιστημονικά προκατασκευασμένες ιδέες αποτελούν προϊόντα των σύγχρονων πολιτισμικών πλαισίων και είναι απόλυτα διαχωρισμένες από την πραγματικότητα των ίδιων των ευρημάτων.

Panagiotoπούλου, Anastasia (Director Emeritus, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Παναγιωτοπούλου, Αναστασία (Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

Deities of nature. Their depictions in the mosaics of the Peloponnese

It is the environment that defines the living space of human beings, dictates the life-style and contributes to its prosperity. It is to be expected, therefore, that the elements of nature and the natural environment should be integrated into local traditions and myths and become personified and deified. Such personifications were represented in mosaics, among other artefacts. In the mosaic floors of the Peloponnese several elements of the natural environment are depicted. Moreover, some of these representations are the only examples among all the mosaics in Greece or mosaic art in general. In this paper the depictions of elements of the natural environment in the mosaics of the Peloponnese will be presented, their origins will be sought and they will be compared with other similar representations either in mosaics or other artefacts. An examination will also be attempted of the degree to which the natural environment affected myths and various artistic expressions in the Peloponnese.

Θεότητες της φύσης. Οι απεικονίσεις τους στα ψηφιδωτά της Πελοποννήσου

Το περιβάλλον καθορίζει το ζωτικό χώρο του ανθρώπου, υπαγορεύει τον τρόπο ζωής του και συμβάλλει στην ευμάρειά του. Είναι επόμενο, λοιπόν, τα στοιχεία της φύσης και του φυσικού περιβάλλοντος να ενσωματώνονται στις τοπικές παραδόσεις και τους μύθους, να προσωποποιούνται και να θεοποιούνται. Οι προσωποποιήσεις τους απεικονίσθηκαν μεταξύ άλλων έργων τέχνης και σε ψηφιδωτά. Στα ψηφοθετημένα δάπεδα της Πελοποννήσου απεικονίζονται αρκετά στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος. Μάλιστα κάποιες παραστάσεις είναι τα μόνα παραδείγματα στα ψηφιδωτά του ελλαδικού χώρου ή της τέχνης του ψηφιδωτού γενικότερα. Στην ανακοίνωση θα παρουσιασθούν οι απεικονίσεις των στοιχείων

του φυσικού περιβάλλοντος στα ψηφιδωτά της Πελοποννήσου, θα αναζητηθεί η προέλευσή τους, θα γίνει σύγκριση με άλλες, παρόμοιες, παραστάσεις είτε σε ψηφιδωτά είτε σε άλλα έργα τέχνης και θα αναζητηθεί ο ρόλος του φυσικού περιβάλλοντος στη διαμόρφωση των μύθων και των διαφόρων εκφάνσεων της τέχνης στην Πελοπόννησο.

Pantou, Litsa (Director of Antiquities, 5th EBA, Hellenic Ministry of Culture)
Πάντου, Λίτσα (Διευθύντρια Αρχαιοτήτων, 5^η ΕΒΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

The icons in the iconostasis of the Metropolis of Mystra: A "holy" expressive synthesis of modern times

The *templon* of the Metropolis of Mystra (Hagios Dimitrios), which consists of an aesthetically uniform set of six (6) icons dating back to the 18th century and influenced by the morphological and stylistic trends of that period, offers us an opportunity to approach the micro-historical identity of the city of Mystras at the end of the "byzantinising" era and the dawn of modern Greek society.

Οι εικόνες στο τέμπλο της Μητρόπολης του Μυστρά: Μια «ιερή» εκφραστική σύνθεση των νεώτερων χρόνων

Στο τέμπλο του Μητροπολιτικού ναού του Μυστρά (Άγιος Δημήτριος), ένα ενιαίο αισθητικό σύνολο έξι (6) εικόνων που χρονολογείται στο 18^ο αιώνα και είναι επηρεασμένο από τις υφολογικές και μορφολογικές επιλογές της εποχής του, προσφέρει τη δυνατότητα ανάγνωσης της μικροϊστορικής ταυτότητας της πόλης του Μυστρά στο τέλος της «βυζαντινίζουσας» και στην αυγή της νεοελληνικής κοινωνίας.

Papapostolou, Metaxia (Classicist, Ministry of Education, Lifelong Learning & Religious Affairs)
Παπαποστόλου, Μεταξία (Φιλολόγος, Υ.Π.Δ.Β.Μ.Θ.)

"The race of stafylodromoi (grape-runners)" during the festival of Karneia. An agrarian ritual for the blessing of the harvest held as a service to the city.

It is within the ancient folk religion that the origins of religious festivals can be traced, many of which evolved into grandiose events during the 5th c. BC. Most festivals were initially established as rituals to encourage the growth of crops or a successful harvest, but gradually they became more secular and were viewed as opportunities for entertainment. During these religious festivals, games were introduced, either at the beginning or later. Parades, masks, competitions and various 'trials' were all elements of the Spartan festivals. The festivals in Sparta were mainly held in honour of the gods Artemis and Apollo. It was to Apollo that the greatest religious festival of Sparta, the Karneia, was dedicated. The most interesting part of this feast was the "race of the *stafylodromoi*." It was a primitive agrarian ritual held as a service to the city, and it was associated with the blessing of the harvest ("*kalochronia*"). It is a custom which survived over time and today corresponds with the blessing of the grapes by the Church on the feast of Jesus the Saviour (6 August).

«Ο αγώνας των σταφυλοδρόμων» στη γιορτή των Καρνείων. Ένα αγροτικό τελετουργικό για την ευλογία των καρπών στην υπηρεσία της πόλης.

Από την αρχαία λαϊκή θρησκεία ξεκίνησαν οι θρησκευτικές γιορτές, πολλές εκ των οποίων εξελίχθησαν σε πομπώδεις εκδηλώσεις στον 5^ο αι. π.Χ. Οι περισσότερες γιορτές ξεκίνησαν ως ιεροπραξίες για να ευνοηθεί η βλάστηση ή για να επιτύχει η συγκομιδή, στη συνέχεια όμως γίνονταν πιο κοσμικές ως ευκαιρίες διασκέδασης. Στις θρησκευτικές αυτές πανηγύρεις καθιερώθηκε, από την αρχή ή και αργότερα, να τελούνται και αγώνες. Οι παρελάσεις, οι μάσκες, οι διαγωνισμοί και οι δοκιμασίες αποτελούσαν στοιχεία και των Σπαρτιατικών γιορτών. Οι γιορτές στη Σπάρτη ήταν κυρίως αφιερωμένες στη θεά Άρτεμη και το θεό Απόλλωνα. Στον Απόλλωνα ήταν αφιερωμένη η μεγαλύτερη θρησκευτική γιορτή της Σπάρτης, τα Κάρνεια. Το πιο ενδιαφέρον μέρος της γιορτής ήταν ο «αγώνας των σταφυλοδρόμων». Πρόκειται για πρωτόγονο αγροτικό τελετουργικό στην υπηρεσία της πόλης, και έχει σχέση με την ευλογία για τον καρπό («καλοχρονιά»). Το έθιμο αυτό επιβίωσε μέσα στους αιώνες και φτάνει μέχρι σήμερα με την ευλογία που δίνει η Εκκλησία στον καρπό του σταφυλιού στη γιορτή του Σωτήρος (6 Αυγούστου).

Paradiso, Annalisa (Lecturer of Greek Philology, Department of Historical Science, Linguistics and Anthropologie, Università della Basilicata)

Paradiso, Annalisa (Λέκτορας Ελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Επιστήμης της Ιστορίας, Γλωσσολογίας και Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο της Basilicata)

The geography of the Spartan sacrifices for war

In *Constitution of the Lacedaemonians* XIII, Xenophon offers the only detailed description of the Spartan sacrifices celebrated by the king in time of war. Those sacrifices are mainly (but not only) three, and are celebrated at home for Zeus Agetor and the gods associated with him, at the borders of Spartan territory for Zeus and Athena, and finally out of Lakonia, whilst the enemies are already in sight, in honour of Artemis Agrotera. The geography of these sacrifices represents a symbolic, and sacralised, space of prophylactic and apotropaic rites.

Η γεωγραφία των Σπαρτιατικών θυσιών πολέμου

Στη «Λακεδαιμονίων Πολιτεία», 13, ο Ξενοφών προσφέρει τη μοναδική λεπτομερή περιγραφή των Σπαρτιατικών θυσιών που τελούσε ο βασιλιάς σε καιρό πολέμου. Οι θυσίες αυτές είναι κατά κύριο λόγο (αλλά όχι μόνο), τρεις, και τελούνται κατ'οίκον προς τιμήν του Διός Αγήτορα και των θεών που συνδέονται με αυτόν, στα σύνορα του Σπαρτιατικού εδάφους προς τιμήν του Διός και της Αθηνάς, και, τέλος, εκτός Λακωνίας, και ενώ οι εχθροί έχουν αρχίσει ήδη να ξεπροβάλλουν, προς τιμήν της Αρτέμιδος Αγροτέρας. Η γεωγραφία αυτών των θυσιών αποτελεί έναν συμβολικό, και ιεροποιημένο, χώρο προφυλακτικών και αποτροπαϊκών τελετών.

Paraskeviotis, George (Visiting Lecturer of Latin Philology, Department of Classics and Philosophy, University of Cyprus)
Παρασκευιώτης, Γεώργιος (Επισκέπτης Καθηγητής Λατινικής Φιλολογίας, Τμήμα Κλασικών Σπουδών και Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Κύπρου)

Peloponnesian gods in Virgil's pastoral poetry. The case of the god Pan.

The sacred element in all its expressions (e.g. religious architecture, religious art, religious creeds, holy places, myths, legends etc.) constitutes an indispensable component of literary production in every civilization. However, the way in which it is most characteristically expressed in a literary text, especially in a Greco-Roman literary text, is the occurrence of gods. Among those gods the eminent place belongs to the Olympians who have been the object of detailed examination by the majority of modern scholars. On the other hand, less interest has been generated by the Peloponnesian gods, whose occurrence in Greco-Roman literature is certainly more limited but undoubtedly significant. Consequently, the aim of this paper is to examine the occurrence of the Peloponnesian god Pan throughout Virgil's pastoral poetry. The reading of key passages from Virgil's *Eclogues* allows us to draw crucial conclusions concerning the role of the Arcadian god in association with the literary goals, not only of each individual *Eclogue*, but also of the Virgilian collection as a whole.

Πελοποννησιακοί θεοί στην βουκολική ποίηση του Βιργιλίου. Η περίπτωση του θεού Πάνα

Το ιερό στοιχείο με όλες τις εκφάνσεις του (π.χ. θρησκευτική αρχιτεκτονική, θρησκευτική τέχνη, θρησκευτικά δόγματα, ιεροί τόποι, μύθοι, θρύλοι κ.α.) αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της λογοτεχνικής παραγωγής κάθε πολιτισμού. Ωστόσο, η έκφραση με την οποία το ιερό στοιχείο εκφράζεται πιο χαρακτηριστικά μέσα σ' ένα λογοτεχνικό κείμενο και πιο συγκεκριμένα σε ένα ελληνικό ή ρωμαϊκό λογοτεχνικό κείμενο είναι σίγουρα η παρουσία των θεών. Προεξάρχουσα θέση ανάμεσα σε αυτούς κατέχουν οι ολύμπιοι θεοί που έχουν αποτελέσει αντικείμενο μελέτης για τους περισσότερους σύγχρονους μελετητές. Μικρότερο ενδιαφέρον, από την άλλη πλευρά, έχουν προκαλέσει οι πελοποννησιακοί θεοί που η παρουσία τους στην ελληνική και ρωμαϊκή λογοτεχνία είναι σαφώς πιο περιορισμένη, αλλά αναμφίβολα σημαντική. Στόχος λοιπόν της συγκεκριμένης εισήγησης αποτελεί η διερεύνηση της παρουσίας του πελοποννησιακού θεού Πάνα στη Βιργιλιανή βουκολική ποίηση. Η ανάγνωση καίριων χωρίων από τις *Εκλογές* επιτρέπει την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων σχετικά με τον ρόλο του αρκαδικού θεού σε σχέση με τους ποιητικούς στόχους, όχι μόνο του κάθε ποιήματος ξεχωριστά, αλλά και ολόκληρης της ποιητικής συλλογής γενικότερα.

Pawlak, Marcin (Researcher of Ancient History, Institute of History and Archival Sciences, Nicolaus Copernicus University, Torun)
Pawlak, Marcin (Ερευνητής Αρχαίας Ιστορίας, Ινστιτούτο Ιστορίας και Αρχαιακών Επιστημών, Nicolaus Copernicus University, Torun)

The prosopography of Zeus's priests in the Peloponnese in Hellenistic and Roman times.

The aim of my paper is to present inscriptions and epigraphic evidence concerning the priests of Zeus in the cities of the Peloponnese during the Hellenistic and Roman periods. The paper discusses the organisation of the priesthood, the social status of the priests and their involvement in public life.

Η προσωπογραφία των ιερέων του Διός στην Πελοπόννησο κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο

Σκοπός της ανακοίνωσής μου είναι να παρουσιάσει επιγραφές και επιγραφικές μαρτυρίες που αφορούν στους ιερείς του Διός στις πόλεις της Πελοποννήσου κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο. Θα εξεταστούν θέματα σχετικά με την οργάνωση του ιερατείου, την κοινωνική θέση των ιερέων και τη συμμετοχή τους στη δημόσια ζωή.

Petropoulos, Michalis (Director Emeritus, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Πετρόπουλος, Μιχάλης (Επίτιμος Διευθυντής Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

The contribution of Achaia to early temple architecture

Up until a few years ago Achaia was virtually unknown among the archaeological scientific community, since there was very little about it in ancient literary sources and no large-scale excavations took place there, except those held by foreign schools and universities. Thus, the excavations held in the rest of the Peloponnese had led scholars to come up with a theoretical model, whereby Corinthia, the Argolid, Elis and even Laconia possessed their own artistic schools in architecture, sculpture, pottery, etc and exported their achievements to the rest of the Peloponnese. A reversal of this established notion began in Achaia in the '60s, when major reconstructions and major public works have revealed important archaeological remains. The discovery of a large geometric apsidal temple dedicated to Artemis Aontia in Rakita at Panachaikon (Upper Mazaraki) led to the first controversy as to where the Doric order was first introduced. Recent investigations which are still being conducted indicate that, alongside this temple, a second and almost identical temple had been erected around the same date in Nikoleika, in the region of ancient Heliki. The development of the Doric order can be observed in other temples of the area, such as at Graikas, at Trapeza (ancient Rypes?) and in Mamousia (ancient Keryneia). The specific area in which the order was developed is Eastern Achaia and it seems that through the local road networks it spread to Arcadia and other neighbouring regions.

Η συμβολή της Αχαΐας στην πρώιμη ναϊκή αρχιτεκτονική

Έως και πριν από λίγα χρόνια η Αχαΐα ήταν σχεδόν άγνωστη στην αρχαιολογική επιστημονική κοινότητα, αφού και στις αρχαίες πηγές είχε μικρό μερίδιο, αλλά και οι ανασκαφές μεγάλης κλίμακας ήταν ανύπαρκτες, με εξαίρεση όσες διεξάγονταν από Ξένες Σχολές και Πανεπιστήμια. Έτσι, λοιπόν, οι ανασκαφές στην υπόλοιπη Πελοπόννησο είχαν ωθήσει τους επιστήμονες στη δημιουργία ενός θεωρητικού μοντέλου, σύμφωνα με το οποίο η Κορινθία, η Αργολίδα, η Ηλεία, ακόμη και η Λακωνία, με τις δικές τους καλλιτεχνικές σχολές, στην αρχιτεκτονική, την πλαστική, την αγγειοπλαστική, κλπ., εξήγαγαν στις άλλες περιοχές της Χερσονήσου τα επιτεύγματά τους. Η ανατροπή της παραδεδομένης αυτής άποψης άρχισε στην Αχαΐα από τη δεκαετία του '60, όταν η μεγάλη ανοικοδόμηση και τα μεγάλα δημόσια έργα άρχισαν να αποκαλύπτουν σημαντικά αρχαιολογικά κατάλοιπα, ενώ η ανεύρεση του μεγάλου αψιδωτού γεωμετρικού ναού της Αρτέμιδος Αοντίας στη Ρακίτα του Παναχαϊκού (Άνω Μαζαράκι) δημιούργησε τις πρώτες αμφισβητήσεις για το πού παρουσιάστηκε για πρώτη φορά ο δωρικός ρυθμός. Νεότερες έρευνες, που είναι ακόμη σε εξέλιξη, δείχνουν ότι,

παράλληλα με αυτόν, ένας δεύτερος, σύγχρονος και σχεδόν όμοιος ναός, είχε ανεγερθεί στα Νικολείκα, στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Ελίκης. Σε άλλους ναούς, όπως στον Γκρέκα και στην Τραπεζιά (αρχαίες Ρύπες), αλλά και στη Μαμουσιά (αρχαία Κερύνεια), παρακολουθούμε την εξέλιξη του δωρικού ρυθμού. Η περιοχή που αναπτύχθηκε ήταν η Ανατολική Αχαΐα και φαίνεται ότι, μέσω των δρόμων, που εκκινούσαν από αυτήν και κατέληγαν στην Αρκαδία, ο ρυθμός εξαπλώθηκε και εκεί, αλλά και σε άλλες όμορες περιοχές.

Petropoulos, Michalis (Director Emeritus, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Πετρόπουλος, Μιχάλης (Επίτιμος Διευθυντής Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

Nestoridou, Stella (Archaeologist, 6th EPCA, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Νεστορίδου, Στέλλα (Αρχαιολόγος, ΣΤ' ΕΠΚΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

Sanctuary of Demeter at Thea in Patras: Distinctive types of cult figurines

The material to be presented belongs to the evidence collected from a rescue excavation conducted at the community of Thea (to the SW of Patras) in Achaia. The archaeological survey, which lasted almost two years (2003-2005), brought to light part of a rural sanctuary with few architectural remains, an oblong built altar, a small two-room building and five pits which contained residues from sacrifices and vessels, or were simple deposits. An epigraphic find in conjunction with a reference from an ancient source allows the identification of the worshipped deity with Demeter, probably Demeter Potirioforos of ancient Antheia, one of three prehistoric villages which later formed the city of Patras. Numerous finds were collected, most of which are miniature vessels and figurines, exceeding 30,000 and dating from the Archaic to the Hellenistic period. Standing or seated female figurines holding offerings, busts of many types, plank-shaped figurines, bird-shaped figurines, animal figurines, flute players, group of figurines in ring dance, etc., are represented by several samples. Greater in number are the figurines of hydria-bearers (*hadriaforoi*) of which twenty-five different types have been identified so far, although the recording of all the material has not yet been completed. This paper will present the wide variety of distinctive types of cult figurines, and the possibility of the existence of a local coroplastic workshop will be discussed.

Ιερό Δήμητρας στη Θέα Πατρών: Χαρακτηριστικοί τύποι λατρευτικών ειδωλίων

Το υλικό που παρουσιάζεται προέρχεται από σωστική ανασκαφή που διεξήχθη στην κοινότητα Θέα (στα ΝΔ της Πάτρας) του νομού Αχαΐας. Η έρευνα που διήρκεσε δύο περίπου χρόνια (2003-2005) έφερε στο φως τμήμα αγροτικού ιερού με λιγοστά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, κτιστό επιμήκη βωμό, ένα μικρό δίχωρο κτίριο και πέντε λάκκους που περιείχαν υπολείμματα θυσιών και αγγεία ή ήταν απλοί αποθέτες. Επιγραφικό εύρημα σε συνδυασμό με πληροφορία από αρχαία πηγή επιτρέπουν την ασφαλή ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας με τη Δήμητρα και πιθανώς με τη Δήμητρα Ποτηριοφόρο της αρχαίας Άνθειας, μίας από τις τρεις προϊστορικές κώμες που συναποτελέσαν αργότερα την πόλη των Πατρών. Συνελέγησαν πολυάριθμα ευρήματα, τον κύριο όγκο των οποίων αποτελούν ως επί το πλείστον μικκύλα αγγεία και ειδώλια, που ξεπερνούν τις 30.000 και χρονολογούνται από την αρχαϊκή έως και την ελληνιστική περίοδο. Όρθιες ή καθιστές γυναικείες μορφές με προσφορές, προτομές πολλών τύπων, σανιδόμορφα, πτηνόμορφα, ζωόμορφα ειδώλια, αυλητές, κύκλιος χορός,

κλπ., αντιπροσωπεύονται από αρκετά δείγματα, ενώ υπερτερούν σε αριθμό τα ειδώλια υδριαφόρων μορφών στα οποία διαπιστώθηκαν εικοσιπέντε διαφορετικοί τύποι χωρίς να έχει ολοκληρωθεί ακόμη η συντήρηση του συνόλου του υλικού. Στο συνέδριο θα παρουσιαστεί η μεγάλη ποικιλία των χαρακτηριστικών τύπων λατρευτικών ειδωλίων και ο προβληματισμός γύρω από την ύπαρξη τοπικών κοροπλαστικών εργαστηρίων.

Petropoulou, Angeliki (Associate Professor, Public and Private Life in Ancient Greece and Byzantium, School of Humanities, Hellenic Open University)

Πετροπούλου Αγγελική (Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Δημόσιου και Ιδιωτικού Βίου στην Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο)

The Spartan Hyakintheia in historical perspective

In his book on the cults of Apollo at Sparta, Pettersson maintains that the basic structure of the cult on the hill of Ayia Kyraki, which has “two diametrically opposed parts, remained unaltered from the eighth century to late Roman times.” Pettersson’s interpretation is based mainly on the testimony of Polycrates (Athen. 4.139d-f), namely that the Spartan celebration was funerary in nature on the first of three days of the *Hyakintheia*, because of the grief felt for Hyakinthos, whilst on the second day there was a joyful festival full of spectacle. In my communication I shall argue, with support from literary and archaeological evidence, that: 1) by the end of the eighth century BC Apollo had not yet prevailed over the pre-existing cult of Hyakinthos on the hill of Ayia Kyriaki; 2) the predominance of Apollo seems to be linked with the myth of Hyakinthos’ ‘apotheosis’ (Eur. *Hel.* 1469-75), which was apparently created in the first half of the 7th century BC and was the incentive for organizing the three-day festival described by Polycrates; and 3) the earlier festival in honour of Hyakinthos probably lasted only two days, during which Hyakinthos was mourned and funeral games were held.

Τα σπαρτιατικά «Υακίνθεια» από ιστορική σκοπιά

Στο βιβλίο του για τις λατρείες του Απόλλωνος στη Σπάρτη, ο Pettersson υποστηρίζει ότι η βασική δομή της λατρείας στο λόφο της Αγίας Κυριακής, η οποία έχει «δύο διαμετρικά αντίθετα μέρη, παρέμεινε αναλλοίωτη από τον όγδοο αιώνα ως την ύστερη ρωμαϊκή εποχή». Η ερμηνεία του Pettersson στηρίζεται κυρίως στη μαρτυρία του Πολυκράτη (Αθην. 4.139d-f) ότι ο σπαρτιατικός εορτασμός είχε πένθιμο χαρακτήρα την πρώτη ημέρα των τριήμερων Υακινθειών, λόγω της θλίψης που ένιωθαν για τον Υάκινθο, ενώ τη δεύτερη ημέρα γινόταν μία χαρούμενη εορτή γεμάτη θεάματα. Στην ανακοίνωσή μου θα υποστηρίξω με τη βοήθεια γραμματειακών και αρχαιολογικών πηγών ότι: 1) στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ. ο Απόλλων δεν είχε ακόμη επικρατήσει στην προϋπάρχουσα λατρεία του Υάκινθου πάνω στο λόφο της Αγίας Κυριακής, 2) η επικράτηση του Απόλλωνος φαίνεται ότι συνδέεται με το μύθο για την «αποθέωση» του Υάκινθου (Eur. *Ελέν.* 1469-75) ο οποίος δημιουργήθηκε προφανώς στο πρώτο μισό του 7^{ου} αι. π.Χ. και ήταν το κίνητρο για την οργάνωση της τριήμερης εορτής που περιγράφεται από τον Πολυκράτη, και 3) η πρωϊμότερη εορτή προς τιμήν του Υάκινθου διαρκούσε πιθανότατα μόνο δύο ημέρες, κατά τις οποίες θρηνούσαν τον Υάκινθο και τελούσαν επιτάφιους αγώνες.

Petrounakos, Spyros (Archaeologist, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Πετρουνάκος, Σπύρος (Αρχαιολόγος, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

From City to Sanctuary: Traversing the Sacred Landscape of Ancient Epidaurus

The Sanctuary of Asclepius at Epidaurus was famous, attracting pilgrims from all over the ancient world, and yet, it belonged to the small and modest city of Epidaurus. The city, although it had many sanctuaries within its immediate area, served more as a transit-station, its harbour facilitating the arrival of people from all over the Mediterranean. In order to reach their destination, pilgrims had to traverse the landscape, moving from a well-organized town, up through an increasingly wild and steep pass until they finally reached the sanctuary. This paper will address the movement of people from the urban to the rural, and how this was marked both symbolically and literally by the administrators of the city.

Από την Πόλη στο Ιερό: Διασχίζοντας το Ιερό Τοπίο της Αρχαίας Επιδαύρου

Το Ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο υπήρξε διάσημο, προσελκύνοντας προσκυνητές από όλο τον αρχαίο κόσμο, αλλά παρ'όλα αυτά ανήκε στην μικρή και ταπεινή πόλη της Επιδαύρου. Η πόλη, αν και είχε πολλά ιερά εντός της επικράτειάς της, λειτουργούσε περισσότερο ως διαμεσολαβητικός σταθμός, αφού το λιμάνι της διευκόλυνε την άφιξη ανθρώπων από όλη τη Μεσόγειο. Για να φθάσουν στον ιερό προορισμό τους, οι προσκυνητές έπρεπε να διασχίσουν το τοπίο ξεκινώντας από μια καλά οργανωμένη πόλη και προχωρώντας μέσα από μία όλο και πιο άγρια και απότομη διαδρομή μέχρι να φτάσουν τελικά στο ιερό. Η ανακοίνωση αυτή θα παρουσιάσει την πορεία μετάβασης των προσκυνητών από τον αστικό ιστό στο αγροτικό περιβάλλον, και πώς αυτή είχε σηματοδοτηθεί σε συμβολικό και πρακτικό επίπεδο από τους ιθύνοντες της πόλης.

Roupakī, Eirini (Archaeologist, Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, Department of Archaeological Sites, Monuments and Antiquarian Research; PhD Student, National & Kapodistrian University of Athens)

Πουπάκη, Ειρήνη (Αρχαιολόγος, Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Τμήμα Αρχαιολογικών Χώρων, Μνημείων και Αρχαιογνωστικής Έρευνας, ΥΠ.ΠΟ.Τ./Υποψήφια Διδάκτωρ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Marble vessels from Laconian sanctuaries in the Museum of Sparta

This paper will present the fragments of unpublished marble vases of classical antiquity, which were probably used in sanctuaries in Laconia as part of the ritual equipment together with other utensils made of precious materials. Most of the fragments studied belong to *perirrantiria*, complementing thus the well-studied and published Laconian group of *perirrantiria* (articles by: Aggelos Delivorias, Friedrich Wilhelm Hamdorf, Alfred Mallwitz, Klaus Herrmann and Heidrun Pimpl). Some of these fragments probably belong to ritual vessels associated with conducting animals to the altars and with sacrifice, or were processional utensils associated with special rituals (basins and baskets). Finally, a remarkable inscribed find can be associated with such practices which even survived in Christian religion.

Μαρμάρινα σκεύη από τον εξοπλισμό λακωνικών ιερών στο Μουσείο της Σπάρτης

Στην ανακοίνωση αυτή θα παρουσιασθούν σπαράγματα αδημοσίευτων μαρμαρίνων αγγείων της κλασικής αρχαιότητας, που ήταν πιθανότατα σε χρήση σε Ιερά της Λακωνίας, αποτελούσαν δηλαδή τον εξοπλισμό τους μαζί με άλλα σκεύη από πολύτιμα υλικά. Τα περισσότερα θραύσματα που μελετήθηκαν προέρχονται από περιρραντήρια, τα οποία συμπληρώνουν την γνωστή από τη βιβλιογραφία ομάδα των λακωνικών περιρραντηρίων που έχουν δημοσιευτεί από τους: Άγγελο Δεληβοριά, Friedrich Wilhelm Hamdorf, Alfred Mallwitz, Klaus Herrmann και Heidrun Pimpl. Μερικά τμήματα των υπό παρουσίαση αγγείων πιθανότατα ανήκουν σε τελετουργικά σκεύη που σχετίζονται με τις θυσίες και την καθοδήγηση των σφάγιων μπροστά στους βωμούς ή αποτελούσαν πομπικά σκεύη που συνδέονται με ειδικές τελετές (χέρνιβες και κανά). Τέλος, ένα αξιόλογο ενεπίγραφο εύρημα θα μπορούσε να συσχετισθεί με παρόμοιες πρακτικές που επεβίωσαν και στην χριστιανική λατρεία.

Αγγ. Δεληβοριάς, 'Λακωνικά περιρραντήρια εις το Μουσείον Σπάρτης', AAA II (1969), τεύχος 1, σελ. 7-10.

F. W. Hamdorf, 'Lakonische Perirrhanterien', AM 89 (1974), σελ. 47-64.

Al. Mallwitz, 'Zu den Lakonischen Perirrhanterien aus Olympia', IX Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Herbst 1962-Frühjahr 1966, 1994, σελ. 140-149.

Kl. Herrmann, 'Addenda zu den Lakonischen Perirrhanterien', IX Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Herbst 1962-Frühjahr 1966, 1994, σελ. 150-171.

H. Pimpl, *Louteria und Perirrhanteria. Entwicklung und Verwendung großer Steinbecken in Griechenland*, Wissenschaftliche Schriftliche Archäologie no.3, Berlin 1997.

Psimogiannou, Katerina (Archaeologist, 14th EPCA, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Ψιμογιάννου, Κατερίνα (Αρχαιολόγος, ΙΔ' ΕΠΚΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

Places of memory in the Final Neolithic Peloponnese: an interpretative approach to social and mortuary practices

The archaeological record of the last decades resulting both from extensive surface surveys and small-scale excavations has revealed an increasing number of open-air sites and cave occupations in the Peloponnese during the Final Neolithic period. Although there is a scarcity of architectural remains, a contextual analysis of old and new evidence has recently suggested that there is a remarkable presence of mortuary areas, where some kind of ritual activity, including the consumption and deposition of material culture, seems to have taken place. These activities, witnessed in similar contexts not only in the Peloponnese, but also in central Greece and the islands during this period, are proposed to indicate a growing concern with lineage and ancestors and an emphasis on the visibility of the individual. The aim of this paper is to review the archaeological data concerning the Final Neolithic social and mortuary practices in southern Greece and examine their influence on the consolidation of social relations and social cohesion. It also discusses the active role of these practices and the material culture associated with them in the creation of a collective memory structured by group identities and symbolically expressed through the construction of social landscapes, which emerge as new foci of social negotiation at the end of the Neolithic period.

Τόποι μνήμης στην Πελοπόννησο της Τελικής Νεολιθικής εποχής: μια ερμηνευτική προσέγγιση των κοινωνικών και ταφικών πρακτικών

Τα αρχαιολογικά ευρήματα των τελευταίων δεκαετιών που έχουν προκύψει από τις εκτεταμένες επιφανειακές έρευνες και τις μικρής κλίμακας ανασκαφές αποκάλυψαν έναν αυξανόμενο αριθμό υπαίθριων χώρων και κατοικημένων σπηλαίων στην Πελοπόννησο της Τελικής Νεολιθικής περιόδου. Παρά την απουσία αρχιτεκτονικών καταλοίπων, μια εμπειριστατωμένη ανάλυση των παλαιών και νεώτερων ευρημάτων έχει πρόσφατα καταλήξει στη διαπίστωση της ύπαρξης ενός αξιόλογου αριθμού ταφικών χώρων, όπου φαίνεται να λαμβάνει χώρα ένα είδος τελετουργικής δραστηριότητας, που συμπεριελάμβανε τελετές κατανάλωσης και εναπόθεσης αντικειμένων. Οι δραστηριότητες αυτές, που μαρτυρούνται σε παρόμοια πλαίσια και εκτός Πελοπόννησου κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, όπως στην κεντρική Ελλάδα και τα νησιά, έχει προταθεί ότι υποδηλώνουν μια αυξανόμενη ανησυχία για την καταγωγή και τους προγόνους και μια έμφαση στην προβολή του ατόμου. Ο σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι να εξετάσει τα αρχαιολογικά ευρήματα που σχετίζονται με τις κοινωνικές και ταφικές πρακτικές της Τελικής Νεολιθικής στη νότια Ελλάδα και να προσδιορίσει την επίδρασή τους στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων και της κοινωνικής συνοχής. Εξετάζεται επίσης ο ενεργός ρόλος αυτών των πρακτικών και των σχετικών ευρημάτων στη δημιουργία μιας συλλογικής μνήμης, δομημένης από συλλογικές ταυτότητες και συμβολικά εκπεφρασμένης μέσα από την οικοδόμηση κοινωνικών τοπίων, τα οποία αναδύονται πλέον ως νέες εστίες κοινωνικής διαπραγμάτευσης στο τέλος της Νεολιθικής περιόδου.

Psychoyiou, Eleni (Researcher, Hellenic Folklore Research Centre, Academy of Athens)
Ψυχογιού, Ελένη (Ερευνήτρια, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Ακαδημία Αθηνών)

From the temple of Athena to the threshing floor of "Agialeni": a diachronic narration written in the sacred landscape of Alifeira

The NE slope of the hill of the acropolis of ancient Alifeira, on top of which lies the ancient temple of Athena, is surrounded by agricultural terraces and threshing floors and is the granary of the neighbouring villages. Above the pronaos of the temple of Athena, the archaeologist Kon. Orlandos discovered the "ruins" of an old Christian chapel dedicated to Hagía Heleni and he demolished it to facilitate the excavation. Sixty years later, during my ethnographic fieldwork, I realised that the landscape remains sacred, as the residents of the area continue to use the name "Agialeni" for the archaeological site where the chapel existed and for the granary slope itself. Moreover, according to oral testimony, women used to perform pilgrimage visits to the ancient temple and the so-called "threshing floor of Agialeni" up until the 1960s, as part of seasonal rites of passage at the beginning of spring. I will attempt, within the narrative context of similar sacred landscapes in the area, to reveal the symbolic narrative which unifies the landscape, the ancient temple and the modern church.

Από το ναό της Αθηνάς στο αλώνι της «Αγιαλένης»: μια διαχρονική αφήγηση εγγεγραμμένη στο ιερό τοπίο της Αλίφειρας

Η ΒΑ πλαγιά του λόφου της ακρόπολης της αρχαίας Αλίφειρας στην κορυφή της οποίας βρίσκεται αρχαίος ναός της Αθηνάς, ζώνεται από σιταροπεζούλες και αλώνια και αποτελεί τον σιτοβολώνα των γύρω χωριών. Πάνω στον πρόναο του ναού της Αθηνάς ο ανασκαφέας Κων. Ορλάνδος βρήκε τα «ερείπια» παλαιού χριστιανικού ναΐσκου αφιερωμένου στην αγία Ελένη και τον γκρέμισε για να διευκολυνθεί η ανασκαφή. Κατά τη δική μου εθνογραφική έρευνα πεδίου εξήντα χρόνια αργότερα, βρήκα το τοπίο να παραμένει ιερό καθώς οι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής εξακολουθούν να ονομάζουν τον αρχαιολογικό χώρο όπου ο κατεδαφισμένος ναΐσκος και όλη την σιταρο-πλαγιά «Αγιαλένη» ενώ, κατά τις μαρτυρίες, μέχρι τη δεκαετία του 1960 γυναίκες επισκέπτονταν προσκυνηματικά το αρχαίο ιερό αλλά και το επωνομαζόμενο «αλώνι της Αγιαλένης», στο πλαίσιο εποχικών διαβατήριων τελετουργιών στην αρχή της άνοιξης. Θα επιχειρήσω, στο αφηγηματικό συμφραζόμενο και άλλων όμοιων ιερών τοπίων στην ευρύτερη περιοχή, να πιάσω το νήμα της συμβολικής αφήγησης που συνδέει το τοπίο, τον αρχαίο και τον νεότερο ναό.

Rambach, Jörg (Archaeologist, 38th EPCA, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Rambach, Jörg (Αρχαιολόγος, ΛΗ' ΕΠΚΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

Romanos Pylas. A riverside sanctuary

During the excavations which were conducted in the area of the golf court of the hotel Costa Navarino, at the location of ITDA Romanos in Pylia in Messenia, evidence of an open-air sanctuary was found in a rocky landscape near the river Sellas. On the rocks, through which a small creek used to flow in antiquity, the faithful had placed their offerings, among which prevailed female clay figurines. The trial excavation trenches that were opened in the surrounding area in order to investigate possible remains of a temple were fruitful, since the remnants of the monument were identified. The first phase of the temple, of E-W orientation, is attributed to the Archaic period, which explains its extremely elongated dimensions. The west end and part of its north wall have been destroyed by the stream which flowed through here and poured into the river Sellas, while the undisturbed destruction layer of the temple is impressive.

Ρωμανός Πυλίας. Ένα παραποτάμιο ιερό

Κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών που διεξήχθησαν στην έκταση του golf του ξενοδοχείου Costa Navarino το οποίο βρίσκεται στην περιοχή της Π.Ο.Τ.Α Ρωμανού στην Πυλία του Νομού Μεσσηνίας, εντοπίστηκαν τα ίχνη υπαίθριου ιερού σε βραχώδες τοπίο, πλησίον του ποταμού Σέλλα. Στους βράχους, απ' όπου περνούσε μικρό ρυάκι κατά την αρχαιότητα, οι πιστοί είχαν εναποθέσει τα αφιερώματά τους από τα οποία ξεχώριζαν τα πήλινα γυναικεία ειδώλια. Η αναζήτηση του ναού στη γύρω περιοχή με τη δημιουργία δοκιμαστικών ανασκαφικών τομών, είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό των ερειπίων του μνημείου. Ο ναός είχε κατεύθυνση από Α-Δ και η αρχική οικοδομική του φάση τοποθετείται στους αρχαϊκούς χρόνους, γεγονός το οποίο ερμηνεύει τις εξαιρετικά επιμήκεις διαστάσεις του. Το δυτικό άκρο και τμήμα του βόρειου τοίχου του έχει καταστραφεί από τα ύδατα του

ρυσσίου, που διερχόταν από εκεί και κατέληγε στο ποταμό Σέλλα, ενώ εντυπωσιακό είναι το αδιατάρακτο στρώμα καταστροφής του ναού.

Rassia, Aikaterini-Iliana (PhD candidate, King's College London)

Ρασσιά, Αικατερίνη-Ηλιάνα (Υποψήφια Διδάκτωρ, King's College London)

Some thoughts about the motif of the Amazonomachy in the Temple of Apollo Epikourios at Bassai

Amazons were important figures in Greek myth and thought, perceived as respected opponents of a number of Greek heroes, including Heracles and Achilles. During the Classical period (479-323 BC), the Amazonomachy (the Battle between Greeks and Amazons) was considered one of the great exploits of the mythical past. It was one of the most enduring themes for Greek artists, being depicted on temple-friezes, vases and other artefacts. The juxtaposition between Amazons and Greeks, as this was presented in the architectural sculpture of Greek temples, brought out various socio-political and religious issues, for example questions of Greek identity or ethnicity, and questions about the idea of Amazons as heroines. For this paper, I am concentrating on two surviving monuments of the 4th century B.C., the temple of Apollo at Bassai and the Mausoleum of Halicarnassus, both of which feature Amazonomachies prominently. I have selected these two examples, because they may help to cast light on the changing mentalities of the late Classical period, a time of social, political and intellectual adjustment and re-assessment. Furthermore, in looking at the friezes from two different geographical contexts, we are invited not merely to observe but to actually grasp the world of myth, as well as Greek customs and values more generally.

Μερικές σκέψεις για το θέμα της Αμαζονομαχίας στο Ναό του Επικούριου Απόλλωνα στις Βάσσεις

Οι Αμαζόνες ήταν σημαντικές μορφές της ελληνικής μυθολογίας και σκέψης, και θεωρούνταν σεβαστές αντιπάλοι των Ελλήνων ηρώων, όπως του Ηρακλή και του Αχιλλέα. Κατά την Κλασική περίοδο (479-323 π.Χ.), η Αμαζονομαχία (η μάχη μεταξύ Ελλήνων και Αμαζόνων) θεωρείτο ένα από τα μεγάλα κατορθώματα του μυθικού παρελθόντος. Ήταν ένα από τα πιο αγαπητά θέματα των Ελλήνων καλλιτεχνών, και απεικονιζόταν σε ζωφόρους ναών, σε αγγεία και σε άλλα τεχνουργήματα. Η αντιπαράθεση Αμαζόνων και Ελλήνων, όπως αυτή εντυπώθηκε στην αρχιτεκτονική γλυπτική των ελληνικών ναών, έφερε στο προσκήνιο διάφορα κοινωνικο-πολιτικά και θρησκευτικά ζητήματα, όπως για παράδειγμα προβληματισμούς σχετικά με την Ελληνική ταυτότητα ή εθνικότητα, καθώς και ερωτήματα σχετικά με την αντίληψη των Αμαζόνων ως ηρωίδων. Στη παρούσα ανακοίνωση, θα επικεντρωθώ σε δύο σωζόμενα μνημεία του 4ου π.Χ. αιώνα, στο ναό του Απόλλωνα στις Βάσσεις και στο Μουσουλείο της Αλικαρνασσοῦ, καθώς και στις δύο περιπτώσεις το θέμα της Αμαζονομαχίας κατέχει περίοπτη θέση. Επέλεξα αυτά τα δύο παραδείγματα, γιατί η ανάλυσή τους μπορεί να ρίξει φως στην διαφοροποίηση νοοτροπιών που παρατηρείται στην Ύστερη Κλασική εποχή, μια εποχή κοινωνικής, πολιτικής και διανοητικής προσαρμογής και επαναξιολόγησης. Επιπλέον, εξετάζοντας τις ζωφόρους σε δύο διαφορετικά γεωγραφικά πλαίσια, καλούμαστε όχι απλά να διαβλέψουμε, αλλά και να ψηλαφίσουμε τον κόσμο του μύθου, αλλά και τα ελληνικά έθιμα και αξίες εν γένει.

Roy, James (Honorary Fellow, Department of Classics, University of Nottingham)

Roy James (Επίτιμος Ερευνητής, Τμήμα Κλασικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο του Nottingham)

Lykaion, the sacred mountain of Arkadia.

Current excavations are providing evidence that cult was practised on the summit of Mount Lykaion from the third millennium BC until the Roman Imperial period. By the Archaic period there was a sanctuary of Zeus on the summit, and other sanctuaries were established elsewhere on the mountain, including notably the sanctuary of Despoina and Kore at Lykosoura and the sanctuary of Pan at Berekla. The deities Zeus and Pan became symbols of Arkadian identity, and appear on Arkadian coinages from the fifth century onwards. The games held at the sanctuary of Zeus Lykaios became famous among Greeks, and also became an important expression of Arkadian identity. Mount Lykaion also marked the southwestern frontier of Arkadia towards Messenia and Triphylia. The paper will explore how and why Mount Lykaion was promoted as a symbol of Arkadian identity from the archaic period onwards.

Λύκαιον, το ιερό βουνό της Αρκαδίας.

Οι ανασκαφές που διεξάγονται στην περιοχή αποδεικνύουν ότι στην κορυφή του Λυκαίου Όρους ασκείτο λατρεία από την τρίτη χιλιετία π.Χ. μέχρι και τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο. Κατά την αρχαϊκή περίοδο υπήρχε ιερό του Διός στην κορυφή, ενώ ιδρύθηκαν και άλλα ιερά σε διάφορα σημεία του βουνού, όπως τα αξιοσημείωτα ιερά της Δέσποινας και της Κόρης στη Λυκόσουρα και του Πανός στον Μπερέκλα. Ο Δίας και ο Πάνας έγιναν οι θεοί - σύμβολα της Αρκαδικής ταυτότητας, και οι μορφές τους εμφανίζονται στην Αρκαδική νομισματοκοπία από τον πέμπτο αιώνα και μετά. Οι αγώνες που πραγματοποιούνταν στο ιερό του Λυκαίου Διός έγιναν διάσημοι μεταξύ των Ελλήνων, και αποτέλεσαν ένα ακόμα σημαντικό χαρακτηριστικό της Αρκαδικής ταυτότητας. Το Όρος Λύκαιο σηματοδοτούσε επίσης τα νοτιοδυτικά σύνορα της Αρκαδίας προς τη Μεσσηνία και την Τριφυλία. Η παρούσα ανακοίνωση θα διερευνήσει το πώς και το γιατί το όρος Λύκαιο προήχθη ως σύμβολο της Αρκαδικής ταυτότητας από την αρχαϊκή περίοδο και εξής.

Salapata, Gina (Senior Lecturer of Classical Studies, School of History, Philosophy and Classics, Massey University)

Salapata, Gina (Επίκουρη Καθηγήτρια Κλασικών Σπουδών, Σχολή Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κλασικών Σπουδών, Massey University)

Lakonian and Messenian plaques with seated figures: Issues of distribution and identity

The characteristic terracotta plaques with seated figures accompanied by snakes were created for local use, as they are hardly ever found outside Lakonia and Messenia. They served a type of cult, the heroic, as shown by both their widespread distribution and their complete absence from divine sanctuaries. Their generalized and standardized iconography made them versatile offerings that could be used in various contexts, with the seated figure acquiring the identity of the locally honoured hero in a specific sanctuary setting. Distribution patterns also show variety. In Lakonia, plaque findspots show this type of offering was favoured much more in the

region inhabited by the Spartans. By contrast, the Messenian plaques, offered both at Bronze Age tombs and urban sanctuaries, must have been dedicated primarily by perioikoi. The similarities between Lakonian and Messenian types of plaques need not be correlated with the contested ethnic identity of the Messenians. Rather, they should be attributed to the flexibility and variety in their use. The Messenian cults that attracted plaque dedications honoured heroes not necessarily because they were Achaian, but because they were celebrated local figures, mythical or historical. Creating a link with the past through heroes was a well-established way to articulate a strong local and communal, but not necessarily ethnic, identity.

Λακωνικά και Μεσσηνιακά ανάγλυφα με καθιστές μορφές: Ζητήματα διασποράς και ταυτότητας

Τα χαρακτηριστά πήλινα ανάγλυφα με καθιστές μορφές που συνοδεύονται από φίδια δημιουργήθηκαν με σκοπό την εγχώρια χρήση, καθώς σχεδόν ποτέ δεν έχουν βρεθεί εκτός Λακωνίας ή Μεσσηνίας. Εξυπηρετούσαν ένα συγκεκριμένο είδος λατρείας, την ηρωική, όπως αποδεικνύει η ευρεία κατανομή τους και η πλήρης απουσία τους από τα ιερά των θεών. Η γενικευμένη και τυποποιημένη εικονογραφία τους τα κατέστησε ένα πολυχρηστικό είδος αναθημάτων που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε διάφορες περιπτώσεις, με την καθιστή μορφή να προσλαμβάνει την ταυτότητα του εκάστοτε τοπικού ήρωα μέσα σε συγκεκριμένο ιερό χώρο. Παρόμοια ποικιλία εμφανίζεται και στην διανομή τους. Στη Λακωνία, οι χώροι εύρεσης των αναγλύφων υποδεικνύουν μια ιδιαίτερη προτίμηση προς αυτό το τύπο αναθημάτων στις περιοχές όπου κατοικούσαν οι Σπαρτιάτες. Αντίθετα, τα Μεσσηνιακά ανάγλυφα, ως προσφορές σε τάφους της Εποχής του Χαλκού και σε αστικά ιερά, πρέπει να ήταν αναθήματα κυρίως των περιοίκων. Οι ομοιότητες μεταξύ της Λακωνικής και Μεσσηνιακής τυπολογίας των αναγλύφων δεν χρειάζεται να συσχετιστούν με την αμφισβητούμενη εθνική ταυτότητα των Μεσσηνίων. Αντίθετα, θα πρέπει να αποδοθούν στην ευελιξία και την ποικιλία χρήσης τους. Οι Μεσσηνιακές λατρείες που προσείλκυαν τέτοια αναθηματικά ανάγλυφα τιμούν τους ήρωες όχι απαραίτητα επειδή ήταν Αχαιοί, αλλά επειδή λατρεύονταν σαν τοπικές μορφές, μυθικές ή ιστορικές. Η δημιουργία δεσμών με το παρελθόν μέσω της λατρείας των ηρώων ήταν ένας παραδοσιακός τρόπος για τη διαμόρφωση μιας ισχυρής τοπικής και κοινοτικής αλλά όχι κατ' ανάγκη εθνικής ταυτότητας.

*Salavoura, Eleni (Archaeologist, Acropolis Restoration Service, Ministry of Culture & Tourism)
Σαλαβούρα, Ελένη (Αρχαιολόγος, Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης – Υ.Σ.Μ.Α.,
ΥΠ.ΠΟ.Τ.)*

Mycenaean finds in Arcadian sanctuaries. Continuity or revival of the cult?

There is no Arcadian sanctuary of Geometric or Archaic times which preserves earlier architectural remains. However in some sanctuaries we do have prehistoric and particularly Mycenaean finds, as well as later votive offerings originating from prehistoric prototypes. Usually, their presence is connected with the continuity of the cult and the preservation of a collective memory, which attributed religious and cult activity to the same sites through time. Linear B tablets and representations in small scale works (e.g. signet rings) show that cult activities carried out inside the grand palaces or in domestic shrines were of relatively little importance in comparison with cult in open-air and hill-top sanctuaries during the Late Bronze Age. The mountainous terrain of Arcadia is appropriate for the growth of such open-air cult

places. Moreover religious beliefs and cult rituals are the most conservative expressions of a society and change very slowly, especially in a mountainous region. Based on the finds, we will try to investigate revivals or survivals of Minoan and Mycenaean elements in sanctuaries of the 8th and 7th c. BC, as well as in those cults which display primitive characteristics.

Μυκηναϊκά ευρήματα σε αρκαδικά ιερά. Συνέχεια ή αναβίωση της λατρείας;

Σε κανένα από τα ιερά της Αρκαδίας των Γεωμετρικών και Αρχαϊκών χρόνων δεν απαντούν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που να φανερώσουν την προγενέστερη χρήση τους. Σε κάποια από αυτά, όμως, απαντούν ευρήματα των προϊστορικών και μάλιστα των μυκηναϊκών χρόνων, καθώς και μεταγενέστερα αναθήματα, οι τύποι των οποίων έλκουν την καταγωγή τους σε προϊστορικά πρότυπα. Συνήθως, η παρουσία τους σχετίζεται με τη συνέχεια της λατρείας, τη διατήρηση κατά τους ιστορικούς χρόνους μιας συλλογικής μνήμης, που απέδιδε θρησκευτική και λατρευτική σημασία στις συγκεκριμένες θέσεις. Οι πινακίδες της Γραμμικής Β και οι παραστάσεις της μικροτεχνίας (π.χ. στις σφενδόνες των σφραγιστικών δακτυλίων) αποδεικνύουν ότι η λατρεία σε υπαίθριους χώρους-τεμένη και σε κορυφές ήταν εξίσου ή μάλλον πολύ πιο διαδεδομένη από αυτή στα μεγάλα ανακτορικά κέντρα ή στα οικιακά ιερά της Ύστερης εποχής του Χαλκού. Το ορεινό περιβάλλον της Αρκαδίας προσφέρεται για την ανάπτυξη τέτοιων υπαίθριων ιερών. Λαμβάνοντας υπόψη, ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και το λατρευτικό τυπικό αποτελούν κατά κανόνα τις πλέον συντηρητικές εκφάνσεις μιας κοινωνίας και υπόκεινται σε αλλαγές με πολύ πιο αργούς ρυθμούς από άλλους τομείς της ζωής, πολύ περισσότερο σε μια ορεινή περιοχή, στην ανακοίνωση επιχειρείται ο εντοπισμός επιβιώσεων κρητομυκηναϊκών στοιχείων σε ιερά του 8^{ου} και 7^{ου} π.Χ., βάσει των υλικών καταλοίπων, αλλά και σε αυτές τις ίδιες λατρείες που φανερώνουν έναν πρώιμο χαρακτήρα.

Scafuro, Adele C. (Professor of Classics, Department of Classics, Brown University)

Scafuro, Adele C. (Καθηγήτρια Κλασικών σπουδών, Τμήμα Κλασικών Σπουδών, Brown University)

Sacred landscapes in ancient Thouria: Roaming identities / commemorative and appropriated continuity

Pausanias 4.31.2 reports that Augustus awarded Thouria to Sparta; then: “The Thourians left their town, which lay originally on high ground, and came down to live in the plain. Nevertheless the upper town is not entirely deserted, but remains of the wall and a temple are there, dedicated to the Syrian Goddess.” An opisthographic stèle, found near the Roman Baths of ‘lower’ Thouria and published by Valmin (1929, SEG 11.972, 974) generates questions about the temple’s location. One side presents a Thourian decree, ca. 146-100 BCE, to be inscribed on a stèle in the hieron of the Syrian goddess. The other side, dated ca. 100 years later, is an honorary decree for a Spartan, to be inscribed on a stèle, in front of the naos of the Syrian goddess. The mysteries mentioned in the second decree are particularly interesting. It will be argued that they were local and did not refer to Andania. Other cults of the Syrian Goddess (Aphrodite/Astarte) in the Peloponnese will also be considered.

Ιερά τοπία στην αρχαία Θουρία: Περιαγωγή ταυτοτήτων / αναμνησιακή και οικειοποιητική συνέχεια

Ο Πausanίας (4.31.2) αναφέρει ότι ο Αύγουστος απέδωσε τη Θουρία στη Σπάρτη· τότε: «Οι Θουριάτες εγκατέλειψαν την πόλη τους, η οποία αρχικά βρισκόταν σε υψηλό έδαφος, και κατέβηκαν να ζήσουν στην πεδιάδα. Ωστόσο, η άνω πόλη δεν ερημώθηκε παντελώς, αλλά υπάρχουν ακόμη τμήματα του τείχους και ένας ναός αφιερωμένος στη Σύρια Θεά». Μια οπισθογραφημένη στήλη, που βρέθηκε κοντά στα Ρωμαϊκά Λουτρά της κάτω Θουρίας και δημοσιεύθηκε από τον Valmin (1929, SEG 11.972,974), προκαλεί ερωτήματα σχετικά με την τοποθεσία του ναού. Στη μία πλευρά παρουσιάζεται ένα ψήφισμα των Θουρίων (π. 146-100 π.Χ.) που προοριζόταν να εγγραφεί σε μια στήλη μέσα στο ιερό της Σύριας Θεάς. Στην άλλη πλευρά, που χρονολογείται π. 100 χρόνια αργότερα, υπάρχει ένα τιμητικό ψήφισμα για ένα Σπαρτιάτη, που θα αναγράφοταν σε μια στήλη μπροστά από το ναό της Σύριας Θεάς. Τα μυστήρια που αναφέρονται στο δεύτερο ψήφισμα είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα. Θα προταθεί ότι αποτελούσαν μέρος μιας τοπικής λατρείας και ότι δεν σχετίζονται με τα Ανδάνια. Θα συζητηθούν επίσης και άλλες μαρτυρημένες λατρείες της Σύριας Θεάς στην Πελοπόννησο (π.χ. ως Αφροδίτης / Αστάρτης).

Schallin, Ann-Louise (Director of the Swedish Institute at Athens)

Schallin, Ann-Louise (Διευθύντρια του Σουηδικού Ινστιτούτου Αθηνών)

Mycenaean identities and ceremonies at Dendra and Midea in the Argolid

The Mycenaean cemetery at Dendra, situated on the fringe of the Argive Plain is in focus in the present paper. A tholos tomb and a number of chamber tombs have been excavated at the site, which is supposed to have been used by the inhabitants at the nearby citadel site of Midea. The connection between the two sites is presupposed since they are located in close proximity to each other. This presupposition is evaluated in the present paper, where the set of finds and their special characteristics in the Dendra tombs, are compared with the «precious prestige items» found within the citadel of Midea. The items under investigation serve as each site's individual expressions of their regional identity. Moreover, possible ceremonies linking the sites are suggested in the paper.

Μυκηναϊκές ταυτότητες και τελετές στα Δενδρά και τη Μιδέα της Αργολίδας

Το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Δενδρών, που βρίσκεται στις παρυφές της αργολικής πεδιάδας αποτελεί το κύριο θέμα που πραγματεύεται η παρούσα ανακοίνωση. Ένας θολωτός τάφος και μια σειρά από θαλαμωτούς τάφους έχουν ανασκαφεί στην περιοχή αυτή, η οποία υποτίθεται ότι χρησιμοποιείτο από τους κατοίκους της κοντινής ακρόπολης της Μιδέας. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο αυτών θέσεων θεωρούνται αναμενόμενες δεδομένης της κοντινής απόστασης μεταξύ τους. Η εγκυρότητα αυτής της προϋπόθεσης θα αξιολογηθεί με βάση το σύνολο των ευρημάτων και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους από τους τάφους των Δενδρών σε σύγκριση με τα «πολύτιμα αντικείμενα γοήτρου» που εντοπίστηκαν στην ακρόπολη της Μιδέας. Τα υπό εξέταση ευρήματα λειτουργούσαν ως φορείς έκφρασης της τοπικής ταυτότητας σε κάθε περιοχή. Τέλος, θα προταθούν τελετουργίες που πιθανώς να συνέδεαν τις δύο αυτές περιοχές.

Sioumpara, Elisavet (Archaeologist; Head of the Programme of Inventorying the Scattered Architectural Members of the Acropolis, the Acropolis Restoration Service, Greek Ministry of Culture & Tourism)

Σιουμπάρα, Ελισάβετ (Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη του Προγράμματος Απογραφής, Τεκμηρίωσης και Ταξινόμησης των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών της Ακρόπολης, Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης – Υ.Σ.Μ.Α., ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

The sanctuary of Asclepius in Messene and the propaganda of the Messenian identity

Monumental sanctuaries of Greek city-states are material symbols of the identity of the city-state. The various symbolisms attributed to such sanctuaries can be primarily seen on their sculptural and architectural programme. The Messenian identity had to be re-constructed after the foundation of Messene in 369 BC, in order for the city to make clear how it wished to be known, to propagate its image and thus deliver a blow to its 'traditional' enemy, the Spartans. The sanctuary of Asclepius in Messene is the best example of a sacred place, in which the propaganda aiming to create a Messenian identity dominates. It was located in the heart of the public space of the city, and its massive dimensions and innovating architecture distinguishes it from other Hellenistic sanctuaries of the Peloponnese. Because of its fame, the planning and execution of its sculptural programme was entrusted to the native sculptor and benefactor of the city, Damophon son of Philip, who also repaired the statue of Zeus at Olympia. Finally, the special features of the cult of Asclepius (who was not only the god of medicine but also a Messenian hero, according to Messenian mythology) contribute to a better understanding of the special character of the sanctuary. In this paper special attention will be paid to the novelties of the architecture and their possible interpretation in connection with a radical re-creation of the Messenian identity.

Το ιερό του Ασκληπιού στη Μεσσήνη και η προπαγάνδα της Μεσσηνιακής ταυτότητας

Τα μνημειώδη ιερά των ελληνικών πόλεων-κρατών αποτελούσαν τα υλικά σύμβολα της ταυτότητας κάθε πόλης-κράτους. Οι διάφοροι συμβολισμοί που αποδίδονταν σ'αυτά τα ιερά αντικατοπτρίζονται κατά κύριο λόγο στο γλυπτικό και αρχιτεκτονικό τους πρόγραμμα. Η Μεσσηνιακή ταυτότητα έπρεπε να διαμορφωθεί εκ νέου μετά την ίδρυση της Μεσσήνης το 369 π.Χ., προκειμένου να καταστεί σαφές και να διακηρυχθεί το τι ήθελε η πόλη να είναι, να διαδωθεί αυτή της η εικόνα και έτσι να καταφέρει ένα ισχυρό χτύπημα στους "παραδοσιακούς" εχθρούς, τους Σπαρτιάτες. Το ιερό του Ασκληπιού στη Μεσσήνη αποτελεί το καταλληλότερο παράδειγμα ενός ιερού χώρου όπου κυριαρχεί η γενεσιουργός προπαγάνδα της ταυτότητας των Μεσσηνίων. Βρισκόταν στο κέντρο του δημόσιου χώρου της πόλης, ενώ οι επιβλητικές διαστάσεις και οι αρχιτεκτονικές καινοτομίες των μνημείων του το έκαναν να ξεχωρίζει από άλλα ελληνιστικά ιερά της Πελοποννήσου. Η σχεδίαση και εκτέλεση του γλυπτικού προγράμματος ανατέθηκε, λόγω της φήμης του, στον ντόπιο γλύπτη και ευεργέτη της πόλης, το Δαμοφώντα το γιο του Φιλίππου, ο οποίος επισκεύασε και το άγαλμα του Διός στην Ολυμπία. Τέλος, πρέπει να αναφερθεί η ιδιαιτερότητα της λατρείας του Ασκληπιού, ο οποίος δεν ήταν μόνο ο θεός της ιατρικής, αλλά θεωρείτο και Μεσσηνιος ήρωας σύμφωνα με τη Μεσσηνιακή μυθολογία, κάτι που φυσικά συμβάλλει στην περαιτέρω κατανόηση του ιδιαίτερου χαρακτήρα του ιερού. Στην παρούσα ανακοίνωση θα δοθεί έμφαση στις

αρχιτεκτονικές καινοτομίες και στις πιθανές τους ερμηνείες τις σχετικές με την εκ βάθρων αναδιαμόρφωση της Μεσσηνιακής ταυτότητας.

Sourlas, Dimitris (Archaeologist, 1st EPCA, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Σούρλας, Δημήτρης (Αρχαιολόγος, Α' ΕΠΚΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

The sculptures of Kythera as bearers of religious symbolism

Ever since antiquity Kythera has been seen as the spatial extension of Laconia to the south. This geographical feature has determined substantially the history of the island, including, to a large extent, the artistic and religious practices of its inhabitants. Every cult expression for which there is evidence (except the one of Kythereia Aphrodite which dates back to the mythical past) is associated with or derives from the Spartan (Laconian) pantheon. Apart from certain historical circumstances that may have imposed such choices, the truth probably lies behind the words of Thucydides, according to whom the inhabitants of Kythera were Dorians and Kythera was a colony of Sparta. The discussion so far about the cults and the religious topography of Kythera, has been mostly based on the few references found in the sources and much less on the poor archaeological finds. However, the recently conducted surveys have greatly improved this picture, as new important evidence has become available. Some of the sculptures found earlier on the island are now considered to be bearers of religious symbolism; we therefore believe that their decipherment will offer an indirect contribution to the discussion.

Τα γλυπτά των Κυθήρων ως φορείς θρησκευτικών συμβολισμών

Τα Κύθηρα από αρχαιοτάτων χρόνων θεωρούνται η χωρική προέκταση της Λακωνίας προς νότον. Το γεωγραφικό αυτό στοιχείο καθόρισε ουσιαδώς και την ιστορία της νήσου συμπεριλαμβανομένων σε μεγάλο βαθμό των καλλιτεχνικών και θρησκευτικών πρακτικών των κατοίκων της. Όλες οι μαρτυρούμενες περιπτώσεις λατρείας, εκτός της Κυθереίας Αφροδίτης η οποία ανάγεται στο μυθικό παρελθόν, συνδέονται ή προέρχονται από το σπαρτιατικό (λακωνικό) πάνθεον. Εκτός των ιστορικών συγκυριών που ενδεχομένως να επέβαλαν τις συγκεκριμένες επιλογές η αλήθεια πιθανότατα κρύβεται πίσω από τα λόγια του Θουκυδίδη, κατά τον οποίο οι κάτοικοι των Κυθήρων ήταν Δωριείς και τα ίδια τα Κύθηρα ήταν αποικία των Σπαρτιατών. Η μέχρι τώρα προσέγγιση του θέματος των λατρειών και κατ' επέκτασιν της λατρευτικής τοπογραφίας των Κυθήρων έχει βασιστεί κυρίως στις λίγες αναφορές των πηγών και πολύ λιγότερο στα πενιχρά ούτως ή άλλως αρχαιολογικά ευρήματα. Οι έρευνες των τελευταίων ετών έχουν κατά πολύ βελτιώσει αυτή την εικόνα προσθέτοντας σημαντικά νέα στοιχεία. Φορείς λατρευτικών συμβολισμών είναι και ορισμένα από τα γλυπτά που έχουν βρεθεί παλαιότερα στο νησί, η αποκρυπτογράφηση των οποίων θα είναι μια έμμεση συμβολή, πιστεύουμε, στο ζήτημα.

Spathi, Maria C. (Archaeologist, 3rd EPCA, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Σπαθή, Μαρία (Αρχαιολόγος, Γ' ΕΠΚΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

The sanctuary of Eileithyia and the Kouretes in Ancient Ithome. The importance of the cult in relation to the natural surrounding landscape and the nearby temples of Artemis Limnatis and Zeus Ithomatas

On the southern slope of Mount Ithome, at an altitude of 560m, 300m NW of the sanctuary of Artemis Limnatis and not far from the sanctuary of Zeus Ithomatas which lies on top of the mountain, a Hellenistic temple is preserved at the site of the modern monastery of Vourkano. The sanctuary is located outside the residential area but within the proximity of the city walls of ancient Messene. In 2003 a systematic excavation began, and it was repeated for three more seasons and completed in 2010. A prostyle temple with four Ionic columns in the façade, a shallow *pronaos* and an almost square *cella* was revealed. North of the temple a retaining wall that holds the soil of an overlying terrace is preserved and on it the foundations of another temple of similar ground plan can be distinguished. In his description of Messene (IV, 31, 9), Pausanias mentions a temple dedicated to Eileithyia with a marble statue inside and a *megaron* for the Kouretes. Moreover, the temple is testified from epigraphical evidence. This presentation will briefly examine the finds from the sanctuary including the statue of the deity which was discovered in 2010, ceramic finds and figurines related to the nature of the cult, such as figurines of hydria-bearers, figurines of the kourotrophos-type and impressive animal figurines. Furthermore, emphasis will be placed upon the relationship of the cult with its environment, both the natural landscape (that is, the wooded slopes of Ithome with its natural resources, the quarries and the water streams) and the sacred space between the neighbouring temples of Artemis Limnatis and Zeus Ithomatas. Given this occasion, a broader discussion will be held about the significance and role of the natural landscape in the Peloponnese and about the process of the formation of sacred sites outside urban space.

Το ιερό της Ειλειθυίας και των Κουρητών στην Αρχαία Ιθώμη. Η σημασία της λατρείας στο ιερό σε σχέση με τον φυσικό περιβάλλοντα χώρο και τα γειτονικά ιερά της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος και του Διός Ιθωμάτα

Στη νότια πλαγιά του βουνού της Ιθώμης, σε υψόμετρο 560μ., 300μ. ΒΔ του ιερού της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος, και όχι σε μεγάλη απόσταση από το ιερό του Διός Ιθωμάτα που βρίσκεται στην κορυφή, στη θέση του σημερινού μοναστηρίου του Βουρκάνου, σώζεται ιερό ελληνιστικών χρόνων. Το ιερό βρίσκεται εκτός της κατοικημένης περιοχής αλλά εντός των τειχών της πόλης της Αρχαίας Μεσσήνης. Το 2003 άρχισε η συστηματική ανασκαφική έρευνα, η οποία επαναλήφθηκε για τρεις ακόμη ανασκαφικές περιόδους και ολοκληρώθηκε το 2010. Σώζεται πρόστυλος ναΐσκος με τέσσερις ιωνικούς κίονες στην πρόσοψη, αβαθή πρόδομο και σχεδόν τετράγωνο σηκό. Βορείως του ναΐσκου, σώζεται ανάλημμα που συγκρατεί τα χώματα υπερκείμενου ανδρήρου πάνω στο οποίο διακρίνεται η θεμελίωση έτερου ναΐσκου, παρόμοιας κατόψεως. Ο περιηγητής Πausanίας στην περιγραφή της Αρχαίας Μεσσήνης (IV, 31, 9) αναφέρεται σε ναό Ειλειθυίας με μαρμάρινο άγαλμα στο εσωτερικό και σε μέγαρο Κουρητών, ενώ το ιερό μαρτυρείται και επιγραφικά. Στην ανακοίνωση θα αναφερθούν με συντομία τα ευρήματα από το ιερό μεταξύ των οποίων το λατρευτικό άγαλμα της θεότητας που αποκαλύφθηκε το 2010, κεραμικά ευρήματα και κυρίως ειδώλια που σχετίζονται με το

χαρακτήρα της συγκεκριμένης λατρείας, όπως για παράδειγμα υδριαφόροι, κουροτρόφοι και εντυπωσιακά ειδώλια ζώων. Ταυτόχρονα, θα δοθεί έμφαση στη σχέση της λατρείας αυτής με τον περιβάλλοντα χώρο, τόσο τον φυσικό δηλαδή τη δασώδη πλαγιά της Ιθώμης με τους φυσικούς της πόρους, τα λατομεία, τις πηγές όσο και αυτόν που ορίζουν τα γειτονικά ιερά της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος και του Διός Ιθωμάτα. Με αφορμή τα παραπάνω θα γίνει ευρύτερα αναφορά στη σημασία του φυσικού περιβάλλοντος χώρου στην Πελοπόννησο και στη διαμόρφωση ιερών χώρων που βρίσκονταν εκτός του αστικού ιστού.

Stamatoroulou, Vasiliki (Researcher in the Vergina Excavations, Aristoteleian University of Thessaloniki)

Σταματοπούλου, Βασιλική (Επιστημονική Συνεργάτης στις Πανεπιστημιακές Ανασκαφές Βεργίνας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης)

The sacred trees of the Peloponnese

The religious significance attributed to some trees by ancient Greeks resulted in their veneration, their proclamation as religious places of pilgrimage and the establishment of special rituals to honour them. This presentation examines the religious phenomenon of such cults in the geographical area of the Peloponnese. Such sacred sites would be devoid of any architectural configurations; they would rarely leave behind any material remains and are difficult to identify, despite the fact that, occasionally, their significance had come to exceed the confines of Greece as in the case of *kotinos*, the sacred olive tree at Olympia. Based on the written sources, individual sacred trees and sacred groves of the Peloponnese are being recorded. Moreover, the myths and local religious traditions which endowed these trees with sanctity will be presented, as well as the rituals and the cults assigned to them.

Τα ιερά δέντρα στην Πελοπόννησο

Με αφετηρία τη θρησκευτική σημασία που είχαν για τους αρχαίους Έλληνες ορισμένα δένδρα, τα οποία αποτελούσαν θρησκευτικά σεβάσματα και προσκυνήματα, και τιμούνταν με ιδιαίτερες τελετουργίες, η εργασία αυτή εξετάζει το συγκεκριμένο θρησκευτικό φαινόμενο στον γεωγραφικό χώρο της Πελοποννήσου. Ιερά αυτού του είδους στερούνται αρχιτεκτονικής διαμόρφωσης, σπανίως αφήνουν υλικά κατάλοιπα και δύσκολα εντοπίζονται, αν και η εμβέλειά τους έφτασε να υπερβεί τον κυρίως ελλαδικό χώρο στην περίπτωση του κοτίνου, της ιερής αγριελιάς της Ολυμπίας. Με βάση τις γραπτές πηγές, συγκεντρώνονται τα μεμονωμένα ιερά δέντρα και τα ιερά άλση της Πελοποννήσου. Παρουσιάζονται οι μύθοι και οι τοπικές θρησκευτικές παραδόσεις, που προσέδωσαν στα δέντρα αυτά ιερότητα, καθώς και οι τελετουργίες και η λατρεία που τους αποδίδονταν.

Sweetman, Rebecca (Senior Lecturer in Ancient History and Archaeology, School of Classics, University of St Andrews)

Sweetman, Rebecca (Επίκουρη Καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο του St Andrews)

Christianizing the Peloponnese: The monumentalization of the religious landscape in the Late Antique period

The aim of this paper is to advance an understanding of the changing processes involved in the Christianization of the Peloponnese with particular reference to the location and socio-political context of churches from the 5th to 7th centuries CE. It is my contention that the use of memory and de-memorization is a conscious process enabled through a calculated use of space to encourage a smooth adoption of Christianity rather than a forceful subjugation in the initial stages (4th to 5th centuries). Where social memory can be seen as an element of political power and as a group identifier, a new social memory is needed when a new community is being formed. In order to make this cohesive old social memories, such as images of the past, architecture and community rituals and ceremonies, may be manipulated. The positioning and function of the Christian churches (including mortuary, baptismal and episcopal) on the edges of towns or sanctuaries helped to quench the earlier social memories, by creating a new focus of community ceremony, earlier landscape or architectural or other visual reminders could easily be side-lined. An examination of the topography of the churches will contribute to an understanding of the Christianization of the Peloponnese.

Εκχριστιανίζοντας την Πελοπόννησο: Η μνημειοποίηση του θρησκευτικού τοπίου στην περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας

Στόχος της παρούσας ανακοίνωσης είναι να προαγάγει την κατανόηση της μετασχηματιστικής διαδικασίας που σχετίζεται με τον εκχριστιανισμό της Πελοποννήσου, με ιδιαίτερη έμφαση στην τοπογραφία των εκκλησιών και το κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο όπου αυτές εντάσσονται από τον 5^ο έως τον 7^ο αιώνα. Αποτελεί προσωπική άποψη ότι η επιλεκτική χρήση της μνήμης και η αποδόμησή της είναι μια συνειδητή διαδικασία που ενεργοποιείται μέσω συγκεκριμένης χρήσης του χώρου, έτσι ώστε να διασφαλιστεί η ομαλή υιοθέτηση του Χριστιανισμού, παρά να επιβληθεί βίαια κατά τα πρώιμα στάδια της διάδοσής του (4^{ος}-5^{ος} αι.). Όπου η κοινωνική μνήμη θεωρείται στοιχείο πολιτικής εξουσίας και συνεκτικός δεσμός μιας κοινότητας, τότε κρίνεται απαραίτητο το πλάσιμο μιας νέας κοινωνικής μνήμης όταν μια νέα κοινωνία βρίσκεται υπό διαμόρφωση. Για να επιτευχθεί αυτή η συνοχή συχνά μπορεί να γίνει εκμετάλλευση των παλαιότερων κοινωνικών αναμνήσεων, όπως είναι οι εικόνες του παρελθόντος, η αρχιτεκτονική, οι τελετουργίες και οι τελετές της κοινότητας. Η ανέγερση και λειτουργία των χριστιανικών εκκλησιών (συμπεριλαμβανομένων των νεκρικών, βαπτιστηριακών και επισκοπικών κτισμάτων) στα όρια των πόλεων ή σε προγενέστερα ιερά συνετέλεσε στην παραγραφή των πρότερων κοινωνικών μνημών, καθώς διαμορφώνεται πλέον ένα νέο τελετουργικό κέντρο για την κοινότητα και εύκολα τίθεται στο περιθώριο το παλαιότερο τοπίο και οι αρχιτεκτονικές ή άλλες οπτικές του υπενθυμίσεις. Η εξέταση της τοπογραφίας των εκκλησιών θα συμβάλλει στην κατανόηση της διαδικασίας του εκχριστιανισμού της Πελοποννήσου.

Tsaravopoulos Aris (Archaeologist, 26th EPCA, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Τσαραβόπουλος, Άρης (Αρχαιολόγος, ΚΣΤ' ΕΠΚΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

Gallou, Chrysanthi (Lecturer of Archaeology, Department of Archaeology, University of Nottingham)
Γάλλου, Χρυσάνθη (Λέκτορας Αρχαιολογίας, Τμήμα Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο του Nottingham)

Contextualising the religious landscape of Kythera from Geometric to Roman times

With intense 'international' contacts and its occupation by foreign powers since the Bronze Age, the island of Kythera has established itself as a cosmopolitan region that has acted as a crucible wherein ideas, values and practices of trans-Aegean and trans-Mediterranean origin were integrated. One of the most significant aspects of this cosmopolitan way of being is the sphere of religion. Myths, legends, historical facts and archaeological discoveries form the canvas upon which the religious system of the Kytherians was weaved. The aim of this paper is to discuss the formation and development of the sacred landscape on the island with emphasis placed on the character of the deities worshipped and the offerings in their honour, and the influences exercised upon it as a result of the local community's contacts with other Greek and Mediterranean peoples from Geometric to Roman times.

Οριοθετώντας το θρησκευτικό τοπίο των Κυθήρων από τη Γεωμετρική έως και τη Ρωμαϊκή εποχή

Με έντονες «διεθνείς» επαφές και υπό την κατοχή ξένων δυνάμεων ήδη από την εποχή του Χαλκού, το νησί των Κυθήρων είχε καθιερωθεί ως ένα κοσμοπολίτικο κέντρο, ένα χωνευτήρι όπου αφομοιώθηκαν ιδέες, αξίες και πρακτικές δια-αιγαιακού και δια-μεσογειακού χαρακτήρα. Μια από τις πιο σημαντικές πτυχές αυτού του κοσμοπολίτικου χαρακτήρα αντικατοπτρίζεται στην θρησκεία του νησιού. Μύθοι, θρύλοι, ιστορικά στοιχεία και αρχαιολογικά ευρήματα αποτελούν τον καμβά πάνω στον οποίο υφάνθηκε το θρησκευτικό σύστημα των Κυθηρίων. Σκοπός της ανακοίνωσης αυτής είναι να συζητηθεί η διαμόρφωση και η ανάπτυξη του ιερού τοπίου του νησιού με έμφαση να αποδίδεται στις ιδιότητες των λατρευόμενων θεοτήτων και στις προσφορές προς τιμήν τους, καθώς και στις επιρροές που ασκήθηκαν μέσω των επαφών της τοπικής κοινωνίας με άλλους Έλληνες και λαούς της Μεσογείου από τα γεωμετρικά έως και τα ρωμαϊκά χρόνια.

Tsouli, Maria (Archaeologist, 5th EPCA, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Τσούλη, Μαρία (Αρχαιολόγος, Ε' ΕΠΚΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

New evidence from the sanctuary of Poseidon at Tainaron and its wider region. Observations on the topography of cult places on the Tainaron peninsula in antiquity

This paper will present the finds of the recent excavation conducted by the 5th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities at the sanctuary of Poseidon at Tainaron and in the nearby city of Tainaron. It will also highlight the evidence from a newly discovered place of cult which is situated east of the Temple of Poseidon (at Cape Cavo Livadi). Finally, the finds from a rescue

excavation of a monumental marble building (probably of religious character) at the location *Hagia Triada Kalana* will be discussed and general observations will be made on the topographical preferences for cult places on the Tainaron peninsula in antiquity.

Νέες έρευνες στο Ιερό του Ταιναρίου Ποσειδώνος και την ευρύτερη περιοχή του. Παρατηρήσεις για την επιλογή θέσεων λατρείας στη χερσόνησο του Ταινάρου κατά την αρχαιότητα

Θα παρουσιασθούν τα πορίσματα της πρόσφατης ανασκαφικής διερεύνησης που διεξήγαγε η Ε΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Σπάρτης στο Ιερό του Ταιναρίου Ποσειδώνος και στον οικισμό των Ταιναρίων. Επίσης θα εκτεθούν τα στοιχεία που προέκυψαν από τον εντοπισμό μίας νέας θέσης λατρείας, ανατολικά του Ιερού του Ποσειδώνος (ακρωτήριο Κάβο Λιβιάδι). Τέλος, θα συζητηθούν τα πορίσματα μιας σωστικής ανασκαφικής έρευνας μνημειώδους μαρμάρινης κατασκευής, πιθανότατα ναϊκού κτηρίου, στη θέση Αγία Τριάδα Καλάνα και θα διατυπωθούν γενικότερες παρατηρήσεις σχετικά με την επιλογή θέσεων λατρείας στη χερσόνησο του Ταινάρου κατά την αρχαιότητα.

*Tsoulogiannis, Ioannis Panagiotis (Teacher of Secondary Education, Sparti)
Τσουλόγιαννης, Ιωάννης Παναγιώτης (Εκπαιδευτικός Μέσης Εκπαίδευσης, Σπάρτη)*

Sanctuary of Asclepius Agnitas and Oligandria in Ancient Sparta

This presentation aims to highlight the relationship of the sanctuary of Asclepius Agnitas and the temple of Artemis Orthia with religious and medical efforts made with the aid of the plant *Agnus Castus* to deal with the problem of *oligandria* which constantly plagued ancient Sparta. Modern research has demonstrated that this plant exhibits medicinal properties associated with the regulation of the female reproductive system. There is now proof that these properties were not unknown in ancient Sparta.

Ιερό Ασκληπιού Αγνίτα και Ολιγανδρία στην Αρχαία Σπάρτη

Στόχος της προφορικής ανακοίνωσης είναι η ανάδειξη της σχέσης του Ιερού του Ασκληπιού Αγνίτα καθώς και του Ιερού της Ορθίας Αρτέμιδος με τις προσπάθειες θρησκευτικής και ιατρικής αντιμετώπισης της ολιγανδρίας που μάστιζε την αρχαία Σπάρτη, βάσει του φυτού *Agnus Castus*. Η σύγχρονη έρευνα αποδεικνύει ότι το φυτό αυτό έχει ιατρικές ιδιότητες που σχετίζονται με την ρύθμιση του γυναικείου αναπαραγωγικού συστήματος. Οι παραπάνω ιδιότητες αποδεικνύεται ότι δεν ήταν άγνωστες στην Αρχαία Σπάρτη.

Τσουλόγιαννης Ι., Σπαντίδος Δ., 2005. *Ασκληπιεία της Λακωνίας*, Αθήνα.

Τσουλόγιαννης Ι., Σπαντίδος Δ., 2008. *Ιατρική στην Αρχαία Σπάρτη*, Αθήνα.

Tzamourani, Katerina (Archaeologist-Museologist, 38th EPCA, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)

Τζαμουράνη, Κατερίνα (Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος, ΛΗ' ΕΠΚΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

The sanctuary of Pamisos at Hagios Floros in Messenia: myths, worship and natural landscape - a starting point for educational activities at the Archaeological Museum of Messenia (2011-2012)

This paper will discuss the relationship of the sacred river-god Pamisos, who was worshipped as a healer god in Messenia, with the surrounding landscape. This local deity and his relationship with the natural environment is the theme of the educational programme "Pamisos the divine river of Messenia" which is organised by the 38th EPCL in the Archaeological Museum of Messenia since October 2011 in conjunction with the exhibition of the finds from the sanctuary. The objective is to encourage students to experience and enjoy various activities which will raise their awareness of the river, its mythology and the associated cult of the god as healer and protector in ancient times. Moreover, the aim is to promote the idea of the river as a natural contributor to the balance between the natural and cultural Messenian landscape today. Children of primary and secondary education and their families have the chance to discuss, discover, contrast and compare the importance of perceptions and priorities regarding the river and its natural and cultural landscape in ancient and modern times. They improvise by creating their own stories about Pamisos and they express artistically their feelings and concerns about the natural and historical environment of their region.

Το Ιερό του Παμίσου στον Άγιο Φλώρο Μεσσηνίας, μύθοι, λατρεία και φυσικό περιβάλλον: Αφορμή για εκπαιδευτικές δράσεις στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας (2011-12)

Στην εισήγηση αυτή θα παρουσιαστεί η σχέση του ιερού ποτάμιου θεού Παμίσου, που λατρευόταν ως θεραπευτής θεός στη Μεσσηνία, με το φυσικό περιβάλλον της περιοχής. Η τοπική αυτή θεότητα και η σχέση της με το φυσικό περιβάλλον αξιοποιείται από τον Οκτώβρη του 2011 στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Πάμισος το θεϊκό ποτάμι της Μεσσηνίας» που πραγματοποιείται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας από την ΛΗ'Ε.Π.Κ.Α σε συνάρτηση με την εκθετική ενότητα από το συγκεκριμένο ιερό. Σκοπός του εκπαιδευτικού προγράμματος είναι η συμμετοχή των μαθητών σε βιωματικές και ευχάριστες δραστηριότητες που θα τους οδηγήσουν στην ευαισθητοποίησή τους αναφορικά με τον ποταμό, την μυθολογία και την λατρεία του στα αρχαία χρόνια ως θεραπευτή και επίκουρου θεού και στην αποδοχή του ως φυσικό κρίκο ισορροπίας του μεσσηνιακού φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος σήμερα. Τα παιδιά Πρωτοβάθμιας, Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης καθώς και οικογένειες με παιδιά συζητούν, ανακαλύπτουν, αντιπαραθέτουν και συγκρίνουν τη σημασία, τις αντιλήψεις και τις προτεραιότητες των ανθρώπων στα αρχαία χρόνια αλλά και σήμερα σχετικά με το ποτάμι και το φυσικό πολιτιστικό περιβάλλον. Αυτοσχεδιάζουν τις δικές τους ιστορίες για τον Πάμισο και εκφράζουν εικαστικά τα συναισθήματα και τις ανησυχίες τους για το φυσικό και ιστορικό περιβάλλον.

Tzavelopoulou, Katerina (Archaeologist, Athens)
Τζαβελοπούλου, Κατερίνα (Αρχαιολόγος, Αθήνα)

Heroa in the agora: forging the identity of the Peloponnesian cities

In ancient Greek societies the state was intimately bound with religion, since it was the authority which instigated and managed any religious activity. In particular, the cult of heroes was directly interwoven with the religious, social and political life of ancient Greeks as it provided each city with the means of determining its identity and creating bonds among its citizens. This link between heroic cults and the genesis and evolution of the city-state, and the sheer faith of people in their heroes and their legends, urged the ruling class from as early as the Archaic period to use such cult in order to manipulate their *demos*. The cult of heroes was very popular in the cities of the Peloponnese in antiquity, and it was mostly performed in the *agora*, the core of political, social, judicial, religious and economic activities of the citizens. In this paper the conclusions of the synthesis of literary and epigraphic evidence and the archaeological data from the *agorai* will be presented. There will also be an examination of how these *heroa* contributed to the forging of the identity of Peloponnesian cities from Late Geometric to early Roman times.

Τα ηρώα των αγορών ως χώροι διαμόρφωσης της ταυτότητας των πόλεων της Πελοποννήσου

Στις αρχαίες ελληνικές κοινωνίες το κράτος ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με τη θρησκεία, καθώς υποκινούσε και διαχειριζόταν κάθε λατρευτική δραστηριότητα. Ειδικότερα η λατρεία των ηρώων ήταν άμεσα συνυφασμένη με τη θρησκευτική, κοινωνική και πολιτική ζωή των αρχαίων Ελλήνων και μέσω αυτής η κάθε πόλη καθόριζε την ταυτότητά της και διαμόρφωνε τους συνεκτικούς δεσμούς ανάμεσα στους πολίτες της. Η σύνδεση της ηρωολατρείας με τη γένεση και την εξέλιξη της πόλης-κράτους και η απόλυτη πίστη των ανθρώπων στους ήρωες και τους μύθους τους ώθησε την άρχουσα τάξη ήδη από την αρχαϊκή εποχή στη χρησιμοποίηση της λατρείας τους ως μέσου χειραγώγησης του δήμου. Ιδιαίτερα διαδεδομένη κατά την αρχαιότητα ήταν η λατρεία των ηρώων στις πόλεις της Πελοποννήσου, και ειδικότερα στις αγορές αυτών, στον πυρήνα των πολιτικών, κοινωνικών, δικαστικών, θρησκευτικών και οικονομικών δραστηριοτήτων των πολιτών. Στην παρούσα μελέτη μέσα από τη σύνθεση των πορισμάτων που προκύπτουν από τις γραμματειακές και επιγραφικές μαρτυρίες, καθώς και από τα σχετικά αρχαιολογικά δεδομένα των αγορών, θα διερευνήσουμε πώς συνέβαλαν οι αφιερωμένοι στους ήρωες ιεροί τόποι στη διαμόρφωση της ταυτότητας των πόλεων της Πελοποννήσου από τους ύστερους γεωμετρικούς έως τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους.

Vlachou, Vicky (Postdoctoral Researcher, CReA-Patrimoine - National & Kapodistrian University of Athens)

Βλάχου, Βίκυ (Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, CReA-Patrimoine – Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Aspects of ritual during the Early Iron Age in the sanctuary of Apollo at Amyclae: The evidence of the pottery

The originality of the early Laconian shapes and their decoration has been remarked upon from as early as the 1920s. Excavations at the sanctuary of Apollo at Amyclae revealed a large corpus of material dated to the Early Iron Age and mainly the 8th century BC. Recent excavations at the site undertaken by the Benaki Museum and the 5th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities brought to light a large number of finds from the same period. Clay vases were the most numerous finds recovered from the context in question, and thus may offer the best evidence for rituals. The ceramic corpus discussed here consists mostly of fragmentary material. The examination of the pottery may offer alternative approaches as to its use in the context of ritual practices and as to the impact of imported material on the adoption of certain pottery types, and vice versa. The focus of this study is on the use of ceramics by various social groups and individuals within the designated space of the sanctuary, and it is expected that this will contribute to a better understanding of ritual practices.

Τελετουργικές όψεις της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στο ιερό του Απόλλωνα στις Αμύκλες: Τα κεραμικά ευρήματα

Η πρωτοτυπία των πρώιμων Λακωνικών σχημάτων και της διακόσμησής τους έχει επισημανθεί ήδη από τη δεκαετία του 1920. Οι ανασκαφές στο ιερό του Απόλλωνα στις Αμύκλες αποκάλυψαν μεγάλη ποσότητα κεραμικής που χρονολογείται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και ιδίως στον 8ο αιώνα π.Χ. Πρόσφατες ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή από το Μουσείο Μπενάκη και την Ε' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων έφεραν στο φως μεγάλο αριθμό ευρημάτων της ίδιας περιόδου. Τα πήλινα αγγεία αποτελούν τα πιο συχνά ευρήματα της ανασκαφής, και επομένως μπορούν να θεωρηθούν ως οι πιο αξιόπιστοι μάρτυρες των τελετουργιών που λάμβαναν χώρα στο ιερό. Το κεραμικό υλικό που θα συζητηθεί επί του παρόντος αποτελείται κυρίως από θραύσματα αγγείων. Η εξέταση της κεραμικής μπορεί να προσφέρει εναλλακτικές ερμηνείες για τη χρήση των αγγείων στα πλαίσια των τελετουργικών πρακτικών καθώς και για το βαθμό αλληλεπίδρασης μεταξύ εισηγμένου υλικού και υιοθέτησης συγκεκριμένων κεραμικών τύπων. Η μελέτη αυτή εστιάζει στη χρήση της κεραμικής από διάφορες κοινωνικές ομάδες και άτομα εντός του οριοθετημένου χώρου του ιερού και αναμένεται να συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση των τελετουργικών πρακτικών.

Vlivos, Stavros (Archaeologist, Benaki Museum)
Βλίζος, Σταύρος (Αρχαιολόγος, Μουσείο Μπενάκη)

Superficially contradictory but essentially complementary monuments: The Amyklaion from prehistory to post-Byzantine times

The purpose of this announcement is to present new findings that highlight the type of use and the durability of the Aghia Kyriaki hill in Sparta, where the Apollon Amyklaios sanctuary flourished. The findings to be presented emerged from the archaeological works which have taken place in the area since 2005, in the framework of the Amykles Research Project. Moreover, in the light of new evidence, a new interpretation is attempted of previously published data on the area by Ch. Tsountas in 1892, E. Fiechter in 1918 and E. Buschor in 1927. As already known, the basic objective of the previous studies had been to reveal the design and function of the two main monuments located in the area, namely the so-called Thronos of Bathykles and the altar. Finally, by presenting the progress of the current research project, we will refer to the dissemination of the material during the period after late antiquity, as well as to the significance of the co-existence of the remains of the sanctuary with monuments of the Byzantine and post-Byzantine period in the wider area.

Κατά τα φαινόμενα αντιφατικά, κατ' ουσίαν συμπληρωματικά μνημεία: Το Αμυκλαίο από τα προϊστορικά έως τα μεταβυζαντινά χρόνια

Στόχος της παρούσας ανακοίνωσης είναι να παρουσιαστούν τα νέα δεδομένα που αναδεικνύουν τη μορφή χρήσης και τη διαχρονικότητα του λόφου της Αγ. Κυριακής στη Σπάρτη, όπου άκμασε το ιερό του Αμυκλαίου Απόλλωνα. Τα δεδομένα αυτά προέκυψαν από τις εργασίες που πραγματοποιούνται στον αρχαιολογικό χώρο από το 2005 και εξής, στο πλαίσιο του Ερευνητικού Προγράμματος Αμυκλών. Επιπλέον, υπό το πρίσμα των νέων πληροφοριών επιχειρείται και μια ερμηνεία όλων των στοιχείων που δημοσιεύτηκαν με αφορμή τις εργασίες των πρώτων ερευνητικών αποστολών στο χώρο από τους Χ. Τσουντα το 1892, Ε. Fiechter το 1918 και Ε. Buschor το 1927. Όπως είναι γνωστό, βασικός στόχος αυτών των μελετών ήταν πρωτίστως η ανάδειξη της εικόνας και της λειτουργίας των δύο κύριων μνημείων του χώρου: του λεγόμενου θρόνου του Βαθυκλή και του βωμού. Σκοπός, τέλος, της παρουσίασης των εργασιών του τρέχοντος ερευνητικού προγράμματος είναι και η αναφορά στη διασπορά του υλικού κατά τα χρόνια μετά την ύστερη αρχαιότητα, καθώς και στη σημασία της συνύπαρξης των καταλοίπων του ιερού με τα μνημεία της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής στην ευρύτερη περιοχή.

Whalen, Jackie (PhD Student, School of Classics, University of St Andrews)
Whalen, Jackie (Υποψήφια Διδάκτωρ, Σχολή Κλασικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο του St Andrews)

Looking for an austere identity in the sacred landscapes of Sparta

The traditionally austere Spartan identity of the Classical period continues to hold a central position in the modern perception of what it meant to be a Spartan. Key areas with which the austere identity is associated include the *agoge* and wider Spartiate military structure, constitutional structure from the written sources, and Lakonian artistic production from the

material evidence. Attempts to date the perceived move to austerity mostly settle on the period between 650 to 500 BCE. However, the relationships between the sacred and Spartan society are less prominent points of entry to investigate the austere identity with work mostly concentrated on the archaeological finds at major sanctuaries. Moreover, the architectural and topographic significance of key sanctuaries is rarely brought to bear, and may help to ascertain the wider historical context of sacred spaces and structures within the Spartan identity, specifically in relation to social austerity during the key period of 650 – 450 BCE. As part of current research, this paper presents a hypothesis on how the sacred architecture of Sparta informs us on the question of Spartan austerity by analysing the architectural details of key sacred sites in and around Sparta: the sanctuaries of Artemis Orthia, Athena Chalkioikos, the Menelaion and Amyklaion.

Ανιχνεύοντας τη λιτότητα στα ιερά τοπία της Σπάρτης

Η παραδοσιακή ιδέα της σπαρτιατικής λιτότητας της κλασικής περιόδου εξακολουθεί να καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο η σύγχρονη θεώρηση αντιλαμβάνεται την ταυτότητα των αρχαίων Σπαρτιατών. Οι βασικοί τομείς με τους οποίους συνδέεται αυτή η λιτότητα περιλαμβάνουν την αγωγή και την ευρύτερη σπαρτιατική στρατιωτική δομή, τη δομή του πολιτεύματος όπως περιγράφεται στις γραπτές πηγές, και τη λακωνική καλλιτεχνική παραγωγή όπως αποκαθίσταται από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Η περίοδος μεταξύ 650 και 500 π.Χ. θεωρείται κατά γενική ομολογία η φάση αποκρυστάλλωσης αυτής της διαφαινόμενης τάσης προς τη λιτότητα. Μέχρι στιγμής, η σχέση του ιερού στοιχείου και της σπαρτιατικής κοινωνίας δεν είχε αποτελέσει πηγή πρωταρχικής σημασίας για τη μελέτη της λιτότητας, αφού η έρευνα είχε επικεντρωθεί στα αρχαιολογικά ευρήματα των μεγάλων ιερών. Επιπλέον, η αρχιτεκτονική και τοπογραφική αξία των σημαντικών ιερών σπάνια είχε επισημανθεί ενώ θα μπορούσε να συμβάλλει στον προσδιορισμό του ευρύτερου ιστορικού πλαισίου των σπαρτιατικών ιερών χώρων και δομών, κυρίως σε σχέση με την κοινωνική λιτότητα που παρατηρείται κατά την κρίσιμη περίοδο 650 - 450 π.Χ. Ενταγμένη στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής η παρούσα ανακοίνωση εξετάζει το πώς η ιερή αρχιτεκτονική της Σπάρτης μπορεί να μάς δώσει πληροφορίες σχετικά με το ζήτημα της σπαρτιατικής λιτότητας μέσω της ανάλυσης των αρχιτεκτονικών λεπτομερειών των βασικών ιερών χώρων εντός και περιμετρικά της Σπάρτης. Πρόκειται για τα ιερά της Αρτέμιδος Ορθίας, της Αθηνάς Χαλκιοίκου, το Μενελάιο και το Αμυκλαίο.

Witt, Richard (Independent Researcher, Athens)

Witt, richard (Ερευνητής, Αθήνα)

The diachronic religious landscape of the Peloponnesian shepherd

Highland shepherding in the Peloponnese is a practice of very long duration, with its origins in the prehistoric period and still economically viable even in our own time. By the nature of their work, shepherds and their families have tended to locate themselves altitudes of 1200 metres or more, moving within a landscape – physical, social and religious – far removed from that of the lowlander, and living at close quarters to what can conveniently be called the natural, the supernatural and the numinous. Their beliefs and their religious practices and monuments are

not quite a sealed book. They cannot be adequately reconstructed from the shepherd's witness alone; his culture is conspicuously an oral one, and its archaeological record, which depends on the survival of, in the main, highly perishable material artefacts, is disproportionately thin. But this is to some extent compensated for by the written sources, despite the effects of literary and social bias, and by the plentiful comparative ethnographic evidence. Thus it is possible to arrive at a working outline of the diachronic religious landscape of the Peloponnesian shepherd through pre-Christian and Christian times.

Το διαχρονικό θρησκευτικό τοπίο του Πελοποννήσιου βοσκού

Η κτηνοτροφία στα υψίπεδα της Πελοποννήσου είναι μία απασχόληση με πολύ μακρύ παρελθόν, αφού οι ρίζες της εντοπίζονται στην προϊστορική περίοδο, ενώ ακόμα και μέχρι σήμερα θεωρείται οικονομικά βιώσιμη. Λόγω της φύσης της εργασίας τους, οι βοσκοί και οι οικογένειές τους συνήθιζαν να κατοικούν σε υψόμετρα των 1200 μέτρων και άνω, να κινούνται σε ένα τοπίο - φυσικό, κοινωνικό και θρησκευτικό - απομακρυσμένο από εκείνο των κατοίκων των πεδιάδων και να ζουν σε απόσταση αναπνοής από αυτό που συμβατικά χαρακτηριζόταν ως φυσικό, υπερφυσικό και υπερκόσμιο. Οι πεποιθήσεις τους και οι θρησκευτικές τους συνήθειες καθώς και τα μνημεία τους δεν αποτελούν σφραγισμένο βιβλίο. Δεν μπορούν, ωστόσο, να ανακατασκευαστούν πλήρως μόνο μέσα από τις προσωπικές μαρτυρίες των βοσκών· ο πολιτισμός τους αναγκαστικά βασίζεται στην προφορική παράδοση, ενώ οι αρχαιολογικές μαρτυρίες αποτελούνται κυρίως από ιδιαίτερα ευπαθή υλικά και γιαυτό διασώζονται σε δυσανάλογα μικρές ποσότητες. Αλλά αυτή η έλλειψη αντισταθμίζεται έως κάποιο βαθμό από τις υπάρχουσες γραπτές πηγές, παρά την επιρροή που ασκούν οι λογοτεχνικές και κοινωνικές προκαταλήψεις, καθώς και από την πλούσια συγκριτική εθνογραφική παράδοση. Έτσι, είναι δυνατό να προτείνουμε ένα σχέδιο συζήτησης πάνω στο διαχρονικό θρησκευτικό τοπίο, του Πελοποννήσιου βοσκού κατά τους προ-χριστιανικούς και χριστιανικούς χρόνους.

POSTERS / ANAPHTHΜENES ANAKOINΩΣEIS

Charami, Roumpini-Ioanna (Nina) (PhD Student, Department of Archaeology, University of Nottingham)

Χαραμή, Ρουμπίνη-Ιωάννα (Νίνα) (Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο του Nottingham)

Fortifying the sacred: The cult of Asclepius and the fortified settlements in Eastern Laconia and on Kythera from the Classical to the Roman periods (5th c. BC – 2nd c. AD)

This poster aims to reconstruct the sacred landscape of the cult of Asclepius in Eastern Laconia and on the island of Kythera from Classical to Roman times (5th c. BC - 2nd c. AD), in association with fortified sites and settlements. The aspects that will be comparatively assessed and presented include the mythological background (eg the myth of the foundation of Epidaurus Limera by Argive settlers from the sanctuary of Asclepius at Epidaurus), references in ancient sources to temples and sanctuaries in the area (for instance, in his description of Kyphanta Pausanias mentions a cave dedicated to the god within the proximity of the fortified settlement), and data from recent archaeological surveys and fieldwork. Thus, this presentation seeks to demonstrate the level of proliferation and importance of the cult of Asclepius in Eastern Laconia and Kythera from the Classical period to the 2nd c. AD. Moreover, the religious element is examined within the framework of the fortification works and topographical features of the region (which was occupied by perioikic communities), with the aim of revealing the prominent relationship between the ‘sacred’ and the landscape.

Οχυρώνοντας το Ιερό: η λατρεία του Ασκληπιού και οι οχυρωμένοι οικισμοί της ανατολικής Λακωνίας και των Κυθήρων από την κλασική ως τη ρωμαϊκή περίοδο (5^{ος} αι. π.Χ. - 2^{ος} αι. μ.Χ.)

Η ανάρτηση έχει ως στόχο να ανακατασκευάσει το χάρτη του ιερού τοπίου της λατρείας του Ασκληπιού στην Ανατολική Λακωνία και στο νησί των Κυθήρων από τους κλασικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους (5^{ος} αι. π.Χ. - 2^{ος} αι. μ.Χ.), σε σχέση με τις οχυρωμένες θέσεις και οικισμούς των περιοχών αυτών. Τα στοιχεία που θα αξιολογηθούν συγκριτικά και θα παρουσιαστούν, προέρχονται από μυθολογικές μαρτυρίες (π.χ. ο μύθος της ίδρυσης της Επιδαύρου Λιμηράς από Αργείους εποίκους που ξεκίνησαν από το ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο), από τις αρχαίες βιβλιογραφικές πηγές που αναφέρονται στους ναούς και τα ιερά της περιοχής (για παράδειγμα, ο Πausanias στην περιγραφή των Κυφάντων αναφέρει ένα σπήλαιο αφιερωμένο στο θεό που γειτνιάζει με τον οχυρωμένο οικισμό), καθώς και από τις πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες πεδίου (αρχαιολογικά ευρήματα). Επομένως, η παρουσίαση αυτή επιχειρεί να καταδείξει το εύρος της διάδοσης και της σημασίας της λατρείας του Ασκληπιού στην Ανατολική Λακωνία και τα Κύθηρα από την κλασική περίοδο μέχρι τον 2^ο αι. μ.Χ. Επιπλέον, το θρησκευτικό στοιχείο εξετάζεται στο πλαίσιο των οχυρωματικών έργων και των τοπογραφικών χαρακτηριστικών της περιοχής (όπου κατοικούσαν περίοικοι) σε μια απόπειρα να επισημανθεί η σχέση μεταξύ «ιερού» και τοπίου.

C.R.M.E. (Committee for the Restoration of the Monuments of Epidaurus, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)

Ε.Σ.Μ.Ε. (Επιτροπή Συντήρησης Μνημείων Επιδαύρου, Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε. – Ε.Σ.Μ.Ε., ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

New evidence on the organisation of the sanctuary of Asclepius in Epidaurus

The proposed presentation attempts to approach the issue of the organisation of the sacred space based on the study of the configuration and function of buildings and other structures in the sanctuary: holy wells, *egkoimitiria*, 'Building E' (=ash altar, temple and altar of Apollo and Asclepius), the Temple of Asclepius, the *Tholos-Thymeli*, houses, the restaurant, the hostel, other temples, fountains, baths, the stadium, the theatre, the *agora*, etc. Interpretations of the functional role of each building and their association within the context of ritual practices will be suggested. Particular reference is made to 'Building E', to the *Abaton*, to wells, to the 'Bath of Asclepius', to the theatre and the *agora* according to recent excavation finds which shed more light on the role of these buildings within the sanctuary. At the same time issues will be raised concerning the coexistence and separation of "purified" and "polluted" areas in and around the Asclepieion, the connection between the sanctuary and the city for which it used to act as official shrine, and other religious, social, political and economic activities within the sanctuary.

Νέα στοιχεία για την οργάνωση του ιερού χώρου του Ασκληπιείου της Επιδαύρου

Στην προτεινόμενη αναρτημένη ανακοίνωση (poster) επιχειρείται η προσέγγιση του ζητήματος της οργάνωσης του ιερού χώρου μέσα από τη μελέτη της χωροθέτησης και της λειτουργίας των οικοδομημάτων και λοιπών κατασκευών του ιερού (ιερά φρέατα, διαδοχικά εγκοιμητήρια, 'κτίριο Ε' [= βωμός τέφρας, ναΐσκος και βωμός Απόλλωνος και Ασκληπιού], ναός Ασκληπιού, Θόλος-Θυμέλη, οίκοι, εστιατόριο, ξενοδοχείο, λοιπά ιερά, κρήνες και λουτρά, στάδιο και θέατρο, αγορά κλπ.). Προτείνονται ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο λειτουργικό ρόλο του κάθε κτιρίου, αλλά και στην μεταξύ τους σχέση στο πλαίσιο της λατρευτικής πρακτικής. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στο «Κτίριο Ε», στο Άβατο, στα φρέατα, στο 'Λουτρόν Ασκληπιού', στο θέατρο και την αγορά υπό το πρίσμα των πρόσφατων ανασκαφικών δεδομένων, τα οποία ρίχνουν περισσότερο φως στο λειτουργικό τους ρόλο εντός του ιερού. Παράλληλα θίγονται θέματα σχετικά με τη συνύπαρξη και το διαχωρισμό του «καθαρού» και «μιασματικού» χώρου μέσα και γύρω από το Ασκληπιείο, με τη σύνδεση του ιερού με την πόλη της οποίας αποτελούσε το επίσημο ιερό, καθώς και άλλες λατρευτικές, κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές παράμετροι της δραστηριότητας στο ιερό.

Davis, Brent (Post-Doctoral Researcher, School of Historical and Philosophical Studies, University of Melbourne)

Davis, Brent (Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Σχολή Ιστορικών και Φιλοσοφικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο της Μελβούρνης)

Chapin, Anne (Associate Professor of Art History and Archaeology, Brevard College)

Chapin, Anne (Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης και Αρχαιολογίας, Brevard College)

Banou, Emilia (Assistant Professor, Department of History, Archaeology and Cultural Resources Management, University of the Peloponnese)

Μπάνου, Αιμιλία (Επίκουρη Καθηγήτρια Αρχαιολογίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)

Hitchcock, Louise (Associate Professor of Archaeology, School of Historical and Philosophical Studies, University of Melbourne)

Hitchcock, Louise (Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχαιολογίας, Σχολή Ιστορικών και Φιλοσοφικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο της Μελβούρνης)

The Sacred Landscape of Vapheio-Palaiopyrgi

The LH IIB tholos tomb at Vapheio, near Amyklai in Laconia, remains famous for its rich grave goods, including the two celebrated gold cups that accompanied the burial of the "Vapheio prince." Less well known is that the tomb is situated near a major Mycenaean settlement at Palaiopyrgi, and that an important Mycenaean conglomerate quarry lies between the two sites. This investigation explores the relationship between the tomb and the surrounding landscape by focusing on the tomb's orientation. It has already been observed that the tomb's dromos is oriented towards Profitis Ilias, the highest peak of the Taygetos massif. The connections between tomb and skyline, however, have so far gone unnoticed: on the summer solstice, the rising sun shines precisely along the dromos to illuminate its entrance. Mycenaean religious beliefs remain largely unknown, but cross-cultural and ethnographic comparisons suggest the importance of the solstices to ancient peoples as times of rebirth and regeneration, and the sun as a source of power. This investigation argues that a similar solar symbolism is embedded in the placement of the Vapheio tholos tomb in its surrounding landscape. The use of conglomerate rock, a prestige material in Mycenaean culture, and the clear sightline between the tomb and Palaiopyrgi are also considered.

Το Ιερό Τοπίο στο Βαφειό-Παλαιοπύργι

Ο ΥΕ IIB θολωτός τάφος στο Βαφειό, κοντά στις Αμύκλες της Λακωνίας, παραμένει διάσημος για τα πλούσια κτερίσματα του, συμπεριλαμβανομένων των δύο χρυσών κυπέλλων που συνόδευαν την ταφή του «Πρίγκιπα του Βαφειού». Λιγότερο γνωστό όμως αποτελεί το γεγονός ότι ο τάφος βρίσκεται κοντά σε ένα μεγάλο Μυκηναϊκό οικισμό στο Παλαιοπύργι, και ότι μεταξύ των δύο αυτών περιοχών εντοπίζεται ένα σημαντικό Μυκηναϊκό λατομείο αμυγδαλίτη. Αυτή η παρουσίαση διερευνά τη σχέση μεταξύ του τάφου και του περιβάλλοντος τοπίου με βάση τον προσανατολισμό του τάφου. Έχει ήδη παρατηρηθεί ότι ο δρόμος του τάφου είναι προσανατολισμένος προς τον Προφήτη Ηλία, την ψηλότερη κορυφή του Ταΰγétου. Ωστόσο, η συνδέση του τάφου με το ουράνιο τοπίο έχει μέχρι στιγμής περάσει

απαρατήρητη: κατά το θερινό ηλιοστάσιο, ο ανατέλλων ήλιος λάμπει ακριβώς κατά μήκος του δρόμου ώστε να φωτίσει την είσοδο του τάφου. Οι Μυκηναϊκές θρησκευτικές πεποιθήσεις παραμένουν σε ένα μεγάλο βαθμό άγνωστες, αλλά αρκετές διαπολιτισμικές και εθνογραφικές συγκρίσεις καταδεικνύουν τη σημασία των ηλιοστάσιων για τους αρχαίους λαούς ως στιγμές αναγέννησης και αναζωογόνησης, και του ήλιου ως πηγή ενέργειας. Αυτή η μελέτη υποστηρίζει ότι ένας παρόμοιος ηλιακός συμβολισμός εμπεριέχεται στην επιλογή τοποθεσίας του θολωτού τάφου σε σχέση με τον περιβάλλον τοπίο. Εξετάζεται επίσης η χρήση του αμυγδαλίτη ως υλικού κύρους στον Μυκηναϊκό πολιτισμό, καθώς και το σαφές πεδίο ορατότητας μεταξύ του τάφου και του οικισμού στο Παλαιοπύργι.

Fotouchou, Maria (MA Student in Byzantine Archaeology, Department of History and Archaeology, National and Kapodistrian University of Athens)
Φωτούχου, Μαρία (Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Byzantine and post-Byzantine Monemvasia: The churches

This poster aims to present the churches which were constructed or renovated during various phases of the history of Monemvasia. The religious architecture of the Byzantine and post-Byzantine periods in Monemvasia will be examined, covering the years from the early 6th century to the end of the 2nd Venetian Occupation (1715 AD). Initially, the early Byzantine churches (for which we possess only scarce evidence) will be presented (6th-8th c.), followed by the religious buildings of the next historical phase, the so called “Dark Ages” (9th-10th c.). We will then examine the churches of the Middle Byzantine period (10th-12th c.), when the urban development reached its peak, and of the subsequent phase of decline (Late Byzantine period, 13th c. - 1463). Finally, churches dating to the succeeding periods of foreign rule (1463-1540: 1st Venetian Occupation, 1540-1690: 1st Ottoman Occupation, 1690-1715: 2nd Venetian Occupation) will be included in the relevant section of post-Byzantine religious architecture. In this presentation, the development of the building activity of religious monuments in both urban centres of Monemvasia, the Upper and the Lower Towns, will be taken into consideration and demonstrated. Additionally, emphasis will be placed on the variety of distinctive architectural types of the churches. Eventually, the examination of architectural remains might reveal a potential association with organised building projects.

Βυζαντινή και μεταβυζαντινή Μονεμβασία: Οι εκκλησίες

Η παρούσα ανάρτηση έχει σκοπό να παρουσιάσει τους ναούς που ανεγέρθηκαν ή ανακαινίστηκαν κατά τις διαφορετικές φάσεις της ιστορίας της Μονεμβασίας. Η ανακοίνωση επικεντρώνεται στη θρησκευτική αρχιτεκτονική των Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών περιόδων, που καλύπτουν χρονολογικά τα έτη από την ίδρυση της πόλης τον 6^ο αιώνα ως το τέλος της δεύτερης Βενετοκρατίας (1715). Στην πρώτη περίοδο περιλαμβάνονται οι πρώιμοι Βυζαντινοί χρόνοι που τεκμηριώνονται από πενιχρά κατάλοιπα (6^ο-8^ο αι.). Στην επόμενη φάση εξετάζονται οι λεγόμενοι «σκοτεινοί χρόνοι» (9^ο-10^ο) και στη συνέχεια οι δύο αιώνες ακμής της Μονεμβασίας (Μεσοβυζαντινοί χρόνοι, 10^ο-12^ο) και η συνακόλουθη παρακμή (Υστεροβυζαντινοί χρόνοι, 13^ο-1463). Ακολουθούν οι περίοδοι της ξένης κυριαρχίας της πόλης (1463-1540: Α' Βενετοκρατία, 1540-1690: Α' Τουρκοκρατία, 1690-1715: Β' Βενετοκρατία) που

ολοκληρώνουν την εξέταση και της Μεταβυζαντινής φάσης της πόλης. Σημειώνεται ότι θα εξεταστεί η θρησκευτική οικοδομική δραστηριότητα και των δύο κέντρων της πόλης, της Άνω και της Κάτω Πόλης. Επιπλέον, θα δοθεί έμφαση στη διάκριση του αρχιτεκτονικού τύπου των ναών. Τέλος, τα εξετασθέντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα θα επιχειρηθεί να συσχετισθούν με ενδεχόμενη ύπαρξη οργανωμένων αρχιτεκτονικών προγραμμάτων.

**Fragou, Gely (Archaeologist, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Φράγκου, Γκέλυ (Αρχαιολόγος, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)**

A Minoan peak sanctuary at Vigla, Kythera. Preliminary survey

Kythera is located within the Aegean network of strategic positions occupied by the Minoans. Recent research has provided us with new evidence concerning the Minoan past of the island. The presence of a Minoan peak sanctuary on Kythera (Aghios Georghios sto Vouno) has been known since the early 90s, when it was first excavated. Before then mountain-top shrines were known only in Minoan Crete. Another peak sanctuary (the second on the island) has been located at Leska, the excavation of which started last year (2011). A third Minoan peak Sanctuary seems to have existed on the hill called Vigla exactly above the village of Drymonas, south-western Kythera. This third sanctuary along with the previous two seem to form a triangle. Both the other Minoan peak sanctuaries are visible from Vigla. No architectural remains are visible, but we do not expect any, at a terrace sanctuary of the Minoan period. The site shares all the characteristic topographic features of Minoan peak sanctuaries: it is situated on a mountain which dominates the local landscape and it must be associated with a neighbouring settlement/farmstead not yet identified. The shrine is not located on the actual highest point of the mountain, but on what appears to be the highest point seen from the valley below. These very features led us to examine the locality and thus to identify the site as a Minoan peak sanctuary. A small number of potsherds of the Minoan period were collected, which seem to belong to small ritual vessels. The area is very rocky and only a very small layer of earth covers the bedrock. The area covered by the sanctuary does not seem to be very large, since sharp rocks break up the available space. Even though the site was not known or excavated before, it seems to have suffered from bad weather and soil erosion. So even if the archaeological evidence is weak, the topography and environment of the site is a strong argument for its identification as a peak sanctuary. Its location inland and its distance from the sea along with the poor finds indicate that it might have served farmsteads located somewhere nearby.

Ένα μινωικό ιερό κορυφής στη Βίγλα Κυθήρων. Προκαταρκτική έρευνα

Τα Κύθηρα βρίσκονται εντός των δικτύων των στρατηγικών θέσεων του Αιγαίου που ήλεγχαν οι Μινωίτες. Πρόσφατες έρευνες έχουν αποδώσει νεώτερα στοιχεία σχετικά με το μινωικό παρελθόν του νησιού. Η ύπαρξη ενός μινωικού ιερού κορυφής στα Κύθηρα (Άγιος Γεώργιος στο Βουνό) είναι γνωστή από τις αρχές του '90, όταν ανασκάφηκε για πρώτη φορά. Μέχρι τότε, ιερά κορυφής είχαν βρεθεί μόνο στη μινωική Κρήτη. Ένα άλλο ιερό κορυφής (το δεύτερο στο νησί) έχει εντοπιστεί στη Λέσκα, η ανασκαφή του οποίου ξεκίνησε κατά το προηγούμενο έτος (2011). Ένα τρίτο μινωικό ιερό κορυφής φαίνεται να υπήρχε πάνω στο λόφο που ονομάζεται Βίγλα, ακριβώς πάνω από το χωριό Δρυμώνας, στο νοτιο-δυτικό τμήμα των

Κυθήρων. Αυτό το τρίτο ιερό μαζί με τα δύο προηγούμενα φαίνεται να σχηματίζουν ένα τρίγωνο. Από τη Βίγλα είναι ορατά και τα άλλα δύο ιερά κορυφής. Δεν σώζονται αρχιτεκτονικά λείψανα, αλλά δεν θεωρούνταν αναμενόμενα σε ένα αναλλημματικό ιερό της μινωικής περιόδου. Ο χώρος παρουσιάζει όλα τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά των μινωικών ιερών κορυφής. Βρίσκεται σε ένα βουνό που δεσπόζει επί του τοπίου και θα πρέπει να συνδεόταν με έναν γειτνιάζοντα οικισμό / αγροικία που δεν έχει ακόμη ανακαλυφθεί. Το ιερό δεν βρίσκεται ακριβώς στον ψηλότερο σημείο του βουνού, αλλά σε ό,τι φαίνεται να είναι το υψηλότερο σημείο για κάποιον που κοιτάζει από την κοιλάδα. Αυτά τα χαρακτηριστικά μάς ώθησαν στο να εξετάσουμε το χώρο και, συνεπώς, να τον ερμηνεύσουμε ως μινωικό ιερό κορυφής. Ένας μικρός αριθμός οστράκων της μινωικής περιόδου περισυνελέγη και εικάζεται ότι μάλλον ανήκουν σε μικρά τελετουργικά σκεύη. Η περιοχή είναι εξαιρετικά βραχύδης και μόνο ένα πολύ μικρό στρώμα γης καλύπτει το βράχο. Ο χώρος που καταλαμβάνει το ιερό δεν φαίνεται να είναι πολύ μεγάλος, καθώς κοφτερά βράχια προεξέχουν από παντού. Ενώ η τοποθεσία δεν ήταν γνωστή και δεν έχει ανασκαφεί, φαίνεται ωστόσο να έχει υποστεί διάβρωση. Όμως, ακόμα κι αν τα αρχαιολογικά ευρήματα είναι λιγοστά, η τοπογραφία και το περιβάλλον του χώρου αποτελούν ισχυρά επιχειρήματα για το χαρακτηρισμό του ως ιερού κορυφής. Η θέση του στην ενδοχώρα και η απόστασή του από τη θάλασσα μαζί με τα λιγοστά ευρήματα υποδεικνύουν ότι ίσως εξυπηρετούσε παρακείμενες αγροικίες.

Maniaki, Artemis (Archaeologist, 6th EPCA, Hellenic Ministry of Culture & Tourism)
Μανιάκη, Άρτεμις (Αρχαιολόγος, ΣΤ' ΕΠΚΑ, ΥΠ.ΠΟ.Τ.)

Female and animal figurines from the sanctuary of Artemis Aontia at Rakita in Achaia

The systematic excavation conducted at the temple of Artemis Aontia at the location "Achnari" Upper Mazaraki (Rakita), under the supervision of Dr. M. Petropoulos, brought to light clay figurines dating from the early Classical to the Hellenistic period. These figurines belong to two categories; those that depict female figures and those representing animals. Specifically, there are eight female figurines and fourteen animal figurines. In the first category are figurines depicting female horse-riders, seated female figures, female heads with different and interesting hairstyles and a standing female figure with an attached semicircular base. In the category of animal figurines horses, dogs and deer are found, which is to be expected in a sanctuary dedicated to the goddess Artemis, and also figurines of waterbirds and other birds. The study of these offerings can lead to interesting conclusions about the cult of Artemis as it may allow further comparisons with other temples of the goddess in the Peloponnese.

Ειδώλια γυναικείων μορφών και ζώων από το ιερό της Άρτεμις Αοντίας στη Ρακίτα Αχαΐας

Η συστηματική ανασκαφή του ιερού της Άρτεμις Αοντίας στη θέση «Αχνάρι» Άνω Μαζαρακίου (Ρακίτα), υπό τη διεύθυνση του Δρος Μιχ. Πετρόπουλου, έφερε στο φως πηλίνα ειδώλια, που χρονολογούνται από τους πρώιμους κλασικούς έως και τους ελληνοιστικούς χρόνους. Ανήκουν σε δύο κατηγορίες: αυτά που απεικονίζουν γυναικείες μορφές και αυτά που αναπαριστούν ζώα. Πιο συγκεκριμένα πρόκειται για οκτώ ειδώλια γυναικείων μορφών και δεκατέσσερα ειδώλια ζώων. Στην πρώτη κατηγορία απαντώνται ειδώλια που απεικονίζουν αναβάτιδα σε ίππο, ένθρονη γυναικεία μορφή, κεφαλές γυναικών με διαφορετικές και ενδιαφέρουσες κομμώσεις, αλλά και όρθια γυναικεία μορφή, με συμφυή ημικυκλική βάση.

Στην κατηγορία των ζώων συναντάμε ειδώλια ίππων, σκύλων και ελαφιού, γεγονός αναμενόμενο για ένα ιερό στο οποίο λατρευόταν η θεά Άρτεμη, αλλά και ειδώλια πτηνών υδροβίων και μη. Η μελέτη των αναθημάτων αυτών προσφέρει ενδιαφέροντα στοιχεία για τη λατρεία της Άρτεμης, καθώς μπορεί να οδηγήσει σε συγκρίσεις με άλλα ιερά της θεάς στην Πελοπόννησο.

Philippa-Touchais, Anna (Archaeologist-researcher; French School at Athens)

Philippa-Touchais, Anna (Αρχαιολόγος-Ερευνήτρια, Γαλλική Σχολή Αθηνών)

Touchais, Gilles (Professor of Aegean Archaeology, University of Paris I Panthéon-Sorbonne)

Touchais, Gilles (Καθηγητής Αιγιακής Αρχαιολογίας, University of Paris I Panthéon-Sorbonne)

New evidence for an Archaic sanctuary on the hill of Aspis at Argos

The existence of an Archaic sanctuary on top of the hill of Aspis had been mentioned by the first excavator of the site, W. Vollgraff, in early 1900: a tripartite building was assumed to be an “archaic temple” on the basis of (1) the pottery found within it, (2) several clay sima fragments found inside a nearby cistern, and (3) a deposit of Archaic votive offerings in the vicinity, including an interesting head of a male, clay figurine. Apparently, these data were considered unconvincing, and the existence of this sanctuary remained generally unknown. However, during recent excavations of the Middle Helladic settlement on the hill (1974-1990), many Archaic clay figurines have been identified, mostly out of context; among them, a male head evoking the one found by Vollgraff. In addition, a new archaic ex-voto deposit was found, containing mainly miniature vases and terracotta figurines. Within this deposit, it is worth noting the presence of a fragmentary Late Geometric skyphos decorated with an interesting figural representation. Finally, during the 2011 excavation season, several new archaic clay figurines were uncovered, including an interesting type of Daedalic style (last quarter of the 7th c. BC). These new findings not only confirm the existence of an archaic sanctuary on top of the hill of Aspis, but also suggest its dating at an early stage of the period, if not even earlier.

Νέα στοιχεία για ένα αρχαϊκό ιερό στο λόφο της Ασπίδος στο Άργος

Η ύπαρξη ενός αρχαϊκού ιερού στην κορυφή του λόφου Ασπίς είχε αναφερθεί από τον πρώτο ανασκαφέα του χώρου, W. Vollgraff, στις αρχές του 1900: ένα τριμερές κτίριο αποδόθηκε σε έναν «αρχαϊκό ναό» με βάση (1) την κεραμική που βρέθηκε μέσα σε αυτό, (2) διάφορα πήλινα θραύσματα σίμης που βρέθηκαν μέσα σε μια παρακείμενη δεξαμενή, και (3) μια απόθεση αρχαϊκών αναθημάτων στην περιοχή, συμπεριλαμβανομένης μιας ενδιαφέρουσας ανδρικής κεφαλής-πήλινο ειδώλιο. Τα στοιχεία αυτά προφανώς θεωρήθηκαν μη πειστικά και η ύπαρξη αυτού του ιερού σε γενικές γραμμές αγνοείτο. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια των πρόσφατων ανασκαφών του Μεσοελλαδικού οικισμού πάνω στο λόφο (1974-1990), εντοπίστηκαν πολλά διάσπαρτα αρχαϊκά πήλινα ειδώλια. Ανάμεσά τους και μια ανδρική κεφαλή που θυμίζει εκείνη που είχε βρεθεί από τον Vollgraff. Επιπλέον, εντοπίστηκε μια νέα απόθεση αρχαϊκών αναθημάτων, η οποία περιελάμβανε κυρίως μικρογραφικά αγγεία και πήλινα ειδώλια. Στο πλαίσιο αυτής της απόθεσης, αξίζει να σημειωθεί η ύπαρξη ενός αποσπασματικού Ύστερογεωμετρικού σκύφου διακοσμημένου με μια ενδιαφέρουσα εικονιστική παράσταση. Τέλος, κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου του 2011, αποκαλύφθηκαν αρκετά νέα αρχαϊκά πήλινα ειδώλια, συμπεριλαμβανομένου ενός ενδιαφέροντος δείγματος δαιδαλικού

ρυθμού (τελευταίο τέταρτο του 7ου αιώνα π.Χ.). Τα νέα αυτά ευρήματα όχι μόνο επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ενός αρχαϊκού ιερού στην κορυφή του λόφου της Ασπίδος, αλλά και ανάγουν τη χρονολόγησή του στα πρώιμα στάδια της περιόδου, ή ίσως και νωρίτερα.

Tsoulogiannis, Ioannis Panagiotis (Teacher of Secondary Education, Sparti)
Τσουλόγιαννης, Ιωάννης Παναγιώτης (Εκπαιδευτικός Μέσης Εκπαίδευσης, Σπάρτη)

The Cave of Asclepius at Kyphanta

The presentation of this poster is related to the historical approach and promotion of the cave sanctuary of Asclepius at Kyphanta (Kyparissi at Laconia). Its interest lies in the fact that within these caves there is evidence of cult and healing rituals that took place there. Such evidence includes a rock-cut basin, a system for collecting the water dripping from the rock and sculptured niches for votive offerings.

Το Σπήλαιο του Ασκληπιού στα Κύφαντα

Η πρόταση για αναρτημένη ανακοίνωση σχετίζεται με την ιστορική προσέγγιση και ανάδειξη του Ιερού σπηλαίου του Ασκληπιού στα Κύφαντα (Κυπαρίσσι Λακωνίας). Το ενδιαφέρον έγκειται στο γεγονός ότι στο εν λόγω σύστημα σπηλαίων βρίσκονται ενδείξεις των λατρευτικών και ιαματικών λειτουργιών που λάμβαναν χώρα εκεί. Τέτοια είναι ο λαξευμένος στο βράχο λουτήρας, το σύστημα συγκέντρωσης των υδάτων που έσταζαν από το βράχο, όπως και λαξευμένες θέσεις για αναθήματα.

Τσουλόγιαννης Ι., Σπαντίδος Δ., *Ασκληπιεία της Λακωνίας*, Αθήνα, 2005.

Τσουλόγιαννης Ι., Σπαντίδος Δ., *Ιατρική στην Αρχαία Σπάρτη*, Αθήνα, 2008.